

זיכרונות וההורים

פרק א

ורדה הירש לבית קוצינסקי

1920-1997

"דע מאין באת, ולאן אתה הולך
ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון."
עקביא בן מהללאל (משנה, אבות ג, א).

פתח דבר

כשחזרנו מטיולנו בנורבגיה, התחלתי בסידור הארונות, ובתוך כך בסידור מכתבים שנשמרו במשך שנים רבות, ביניהם מכתבים של אבי אליי, משנת 1938, כשהייתי בהכשרה במשמרות.

כשניגשתי לתיק המכתבים (היחיד שהיה מסודר) אשר נפתלי שלח הביתה בזמן שהותו בלונדון לצורך לימודיו, מכתבים שנכתבו במשך תקופה של כשש שנים, התחלתי לקרוא בהם בזה אחר זה. והינה נפרשה לפניי פרשת חיים: הסטודנט העני העושה את צעדיו הראשונים בחיים, ונזכרתי ברומן של ג'ק לונדון מרטין עדן.

בהמשיכי לעיין במכתבים של הבנים האחרים ובאלו של גוסטב מנסיעותיו לחו"ל לרגל עבודתו, הצטיירה לפניי תמונה של כל חיינו. אז עלה בדעתי הרעיון לכתוב על הנושא: קורות משפחה ישראלית. שוחחתי על כך עם גוסטב, והוא חייך ואמר: "את מי זה בעצם מעניין? מי יקרא את זה?" ואחר הוסיף, "אני מכיר אולי אדם אחד שיתעניין בזה, נחשיו!" לא ניחשתי, והוא התכוון לזילקה.

ניסיתי להשיב על שאלותיי אני. ראשית: מי יודע, אולי מישו מנכדינו יתעניין פעם בקורות משפחתו. שנית: שאלות רבות בנוגע לעבר, קורות המשפחה ומאורעות שונים ששמעתי עליהם רק במרומז, עניינו אותי, אך היה כבר מאוחר; ההורים כבר נפטרו ולא היה את מי לשאול.

בכל גיל אדם רואה את סביבתו באור אחר ומעסיקים אותו עניינים אחרים. בראי אלה הוא גם מסתכל על סביבתו. בראשית דרכי הייתי עסקה, ככל אדם בגילי, בקיום עצמי, בהקמת המשפחה וביסוסה, ולא היה לי פנאי להרהר בדורות הקודמים. כעת, כשהגעתי אל המנוחה והנחלה, יש לי זמן להסתכל, לתהות ואף לשאול את עצמי שאלות משאלות שונות.

ועוד, פשוט מתחשק לי לכתוב. במידה מסוימת אולי כדי להשתחרר מאותם זיכרונות. ואחרון, כיום, נראה לי, יש נתק מסוים בין הדורות. נתק שאולי הוא טבעי ומתחולל תמיד בין ילדים והורים. בתולדות עמנו נתק זה חל בנסיבות של התפתחותנו בארץ. אנחנו עוד זכינו לחיות בתקופה של טרום המדינה, ובמידה רבה להזדהות עם חלום הורינו אשר היו בין המגשימים בדרך למדינה. ילדינו כבר נולדו אל תוך מדינתנו. הם מתחילים את החיים "כאן ועכשיו" בלי קשר לעבר.

בבית הספר אנחנו מלעיטים אותם בסיפורי ימים ראשונים. אך נראה לי שהדבר מחטיא את המטרה, ונוצר סילוף של המושג "ציונות". נראה כי לא מצאנו את הדרך הנכונה להעביר להם את המורשת. אך אולי איני מעודכנת וחל שינוי.

כשהתחלתי לחשוב כיצד לכתוב, איך לבנות את הסיפור, השאלה הראשונה שהתעוררה הייתה באיזה תקופה להתחיל. האם לפתוח בעת נישואינו, או להקדים ולתאר את הורינו, שהרי הם שציידו אותנו במה שהיה הבסיס לאישיותנו, והם בעצם החולייה המקשרת בין חיי העם בגולה והמעבר לארץ. תוך כדי חשיבה על הדברים נתחוויר לי עד כמה הסיפור האישי הזה הוא גם סיפורה של תקופה. כמה קשה לנתק את הקורות אותך מקורות התקופה שבה אתה חי.

השאלה השנייה הייתה מאין אשאב את כל המידע הדרוש כדי לצייר תמונה מלאה של משפחה כזו. ולבסוף, האם אוכל בכלל למשימה גדולה כזו, הדורשת סגנון מיוחד וכישרון. חשבתי לעצמי שאין הדבר לפי כוחי, ולכן בחרתי לכתוב בצורה פחות מחייבת: להעלות תמונות, זיכרונות והרהורים, לתאר דמויות מפתח בחיינו, ומדי פעם לסקור מאורעות שהיו.

על טיבם של זיכרונות

המילה הגרמנית ל"להיזכר" מעניינת מבחינת המובן המילולי שלה. הייתי מתרגמת זאת ל"להתפנם", כלומר להעלות מבפנים. גם בעברית אנו משתמשים בביטוי "להעלות זיכרונות", ונדמה לי שזה מה שבאמת קורה: מעלים זיכרונות מתוך הפנים, מאיזשהם מעמקים שבהם נחרט דבר שעשה עלינו רושם חזק. כך, חוויה שחווינו נשמרת ועולה כעבור זמן, כעבור שנים. לפעמים אנו כלל לא מודעים לחשיבות החוויה בעת היא מתחוללת, ורק בתקופה מאוחרת יותר עולה הזיכרון.

כך למשל קרה לי, כשנזכרתי כעבור שנים רבות בדבר שלכאורה לא הייתה לו כל חשיבות, אך הוא ככל הנראה היה מקור פחדי הבלתי רציונלי מחציית כבישים, הפחד להידרס על ידי מכונית. השתחררתי מן הפחד רק לאחר שהתחלתי לרכוב על אופניים בשנות ה-40 שלי. כשהייתי ביני לבין עצמי איך יכולתי לפחד כל כך, נזכרתי בשיחה נרגשת ששמעתי פעם בין הוריי, בהיותי כבת שבע. אבי חזר הביתה מלוויה של מכר שנהרג בתאונת דרכים, וסיפר לאימי על המקרה. הוא סיים את דבריו בקול זועם: "האידיוט הזה... לא יכול היה להיזהר?" הקשר בין חוסר זהירות ומוות נחרט כנראה כל כך חזק בזיכרוני, עד שקשרתי בין מכוניות נוסעות ובין מוות, וזה נראה לי מקורו של אותו הפחד.

דבר אחר: השורש של המילה זיכרון הוא זכ"ר. הזכר משאיר את זרעו בגוף האישה, ומכאן צומח הוולד, ההמשך, העתיד. כך נקשר הקשר בין עבר לעתיד, בין זה שצועד לקראת הסוף לזה שמתחיל מחדש וממשיך. וזהו המובן של לזכור – לקשור בין עבר לעתיד. נשאלת השאלה כמה אותנטיים הם הזיכרונות, בייחוד כשמדובר בזיכרונות מתקופה מאוד מוקדמת. במידה רבה אנו מעלים זיכרונות של זיכרונות, שנוסף או נגרע מהם במשך הזמן. ייתכן שהזיכרון גם מושפע מעמדתנו בתקופה שבה אנו מעלים אותו. כמו כן, קשה

להבדיל בין הדברים שאנו זוכרים בעצמנו ובין אלה שסיפרו לנו. לכן, אינני יודעת כמה ערך יש לתאריכים ולעובדות ממשיות שאנו זוכרים. את אלה יש לשחזר באמצעות שיחה עם אחרים או קריאה במקורות. אבל אותן חוויות אישיות שעברו עלינו הן סובייקטיביות, והן חשובות כי הסובייקטיבי הוא למעשה הפן האישי והמיוחד לכל אחד ואחד.

לילדי ונכדי

נהריה, דצמבר 1986

"רק על עצמי לספר ידעתי,

צר עולמי בעולם נמלה."

(רחל)

בפרקי זיכרונות אלה אנסה להעלות את קורות משפחתי, משפחת קוצינסקי: נישואי הוריי והרקע לפגישתם, עלייתם ארצה, נדודינו בארץ מעיר לעיר ומדירה לדירה, הצטרפותי למחנות העולים ולחנייתה, ועד לנישואיי עם גוסטב. זהו סיפור המאורעות כפי שאני זוכרת אותם וכפי ששמעתי מפי הוריי.

שורשים

הוריי נפגשו ב'יידישע פולקסהיים', שפרושו בעברית 'מעון העם היהודי'. הפולקסהיים היה מוסד לקליטת ילדים ונוער, בני המהגרים היהודים מארצות מזרח אירופה שהוקם ב-1916. איני יודעת אם היה לו קשר לאחת התנועות הציוניות בגרמניה.

את המוסד הקימו אנשים שכבר נולדו בגרמניה. הוגי הרעיון היו גרטרודה וילקנוס וזיגפריד להמן, שאחר כך הקים בארץ את כפר הנוער בן-שמן. הייתה בו גישה חדשנית לטיפול בנוער והדרכתו, שהשפיעה אחר כך גם על העבודה עם נוער בארץ. המוסד לא היה ציוני מובהק, אבל הייתה עליו השפעה ציונית. הרצו שם אנשים שונים, כמו זלמן שז"ר ומרטין בובר. חלק מבוגרי הפולקסהיים התארגנו בגרעינים שעלו ארצה והצטרפו לקבוצות חפצי-בה, גבעת ברנר וקבוצת שילר. הוריי השתייכו לגרעין חפצי-בה אך לא הצטרפו לקבוצה, כי חיי הקבוצה היו קשים מדי לאימא.

בפולקסהיים לימדו את הילדים בחוגים, יצאו לטיולים, הציגו הצגות בחגים היהודיים ובקיץ יצאו למחנות. מחנה אחד התקיים מחוץ לברלין בשטח שהיה שייך למשפחת הירש, משפחתו של גוסטב, שהיו ציונים וזיגפריד להמן הכירם.

בשעתו, כשהוריי סיפרו על המוסד, לא ייחסתי לו חשיבות, ולא הערכתי את השפעתו על חניכיו. בשנות ה-70, כשהוריי כבר גרו בנהריה, בא לבקרם אדם שחי בגרמניה והיה מחניכיו של אבי. הוא הביא לאבא מטריה, כיוון שהוריי לא היו בבית הוא בלווית אישתו הגיעו אלי.

אותו אדם סיפר לי כמה חשובה הייתה לו התקופה שעשה בפולקסהיים. כילד קטן שבא לברלין מפולין, הוא לא הכיר את השפה ואת המנהגים של העיר הגדולה, ואבא עזר לו להיקלט. במיוחד הזכיר איך היו מטיילים מחוץ לעיר וכשהחל לרדת גשם היה אבא אוסף את הילדים מתחת לשכמייתו הרחבה, כאסוף התרנגולת את האפרוחים.

משפחת אימי היגרה לברלין בשנת 1912. אימא הייתה אז בת שש-עשרה. אביה נפטר שם כעבור זמן קצר. לפני מותו עסק לפרנסת הבית במכירת בגדים ישנים. אימי ואחותה חיפשו עבודה. הראשונה מצאה משרה בחנות נעליים והשנייה הקימה גן-ילדים יהודי.

הם גרו באותו רובע בברלין שבו השתכנו המהגרים ממזרח אירופה, שנקראו בפי יהודי גרמניה הוותיקים "אוסטיוודן" (יהודים מזרחיים). בתור מהגרות כאלה נקלטו אימי ואחותה בפולקסהיים. שם פגשה אימא את אבא שהיה אחד מן המדריכים.

אבי כבר נולד בגרמניה ולמד בבית ספר גרמני, אך משפחתו גם היא היגרה ממזרח אירופה לברלין, כבר בשנת 1885, שש שנים לפני הולדתו. אחיו הבוגר ממנו ב-12 שנים הגיע לברלין בהיותו בן שש. אבי סיפר שאחיו עוד נסע לבקר אצל סבו בפולין.

תמיד אהבתי לשמוע סיפורים אמיתיים, והייתי חוזרת ומבקשת מהוריי לספר איך הכירו זה את זה ואיך היו החיים בגרמניה. כמובן, כילדה עניינו אותי דברים שונים מאלה המעניינים אותי כיום. שאלה העולה בדעתי היום היא, מה הייתה בעצם הסיבה להגירת ההורים לגרמניה? אולי גל הפרעות ברוסיה באותן שנים, ובראשן פרעות קישינב בשנת 1903 והפרעות ב-1905, הוא שגרם למשפחתה של אימי לעזוב. על ההגירה של משפחת אבי הוא כמובן לא יכול היה להשפיע. כמו כן מצאתי שבשנים 1870–1915 הייתה הגירה גדולה מאוד מפולין מסיבות פוליטיות וכלכליות: כרגיל, בתקופה של אי-שקט כלכלי, גוברת גם האנטישמיות. ישנה גם גרסה שלפיה סבי מצד אבי ברח לגרמניה מפני הגיוס לצבא.

זכור לי הסיפור של שלום עליכם "אל הדוד באמריקה", שבו מתוארים בצורה חיה ביותר הגירת היהודים מרוסיה לאמריקה, תחנותיהם בערי גרמניה וניסיונות הפרנסה שלהם. עלה בדעתי שאולי גם משפחת אימי הייתה בדרכה לאמריקה – אחיותיה של סבתי היגרו לשם עוד קודם – ורק בגלל מות סבי נשארו בברלין.

כבר הזכרתי שאימי ואחותה נאלצו לעבוד לצורך פרנסה. עם זאת, הן המשיכו ללמוד ורכשו השכלה כללית. אימא הייתה מספרת על מורה בשם פרידה, שאהבה והעריכה מאוד. כן סיפרה על מוסדות התרבות בברלין שכל כך נהנתה מהם: הקונצרטים העממיים הנפלאים שהיו כנראה ללא תשלום. המוזיאונים, ועוד. בזמנו התכוונה ללמוד רפואה, ולשם כך הייתה צריכה להשלים לימודי מתמטיקה. המורה היה אבא, וכך כנראה התחיל הרומן, אך ללימודי הרפואה אימא כבר לא הגיעה.

סיפור אחר של אימא מהתקופה בברלין הוא זה: בזמן מלחמת העולם הראשונה היה רעב בעיר, ולכן שלחו אותה אל אחוזתו של דוד שחי בפולין, באזור הכיבוש הגרמני. באחוזתו שוכנו שבויי מלחמה רוסים, ואימא הייתה מביאה להם אוכל בערבים ומקשיבה לשירתם היפה והעצובה. הסיפור הזה הלהיב מאוד את דמיוני.

נישואי הוריי והולדתי

הוריי נישאו אחר מלחמת העולם, ב-1919. היה אז מרד סוציאליסטי בברלין, ואבא סיפר שירו ברחובות. ומי לא הגיעה לחופה? לאה'לה – כיוון ששכחה את נעלי הלכה שהזמינה לכבוד המאורע החגיגי.

בחושבי על נישואי הוריי עולים בי הרהורים בעקבות תמונה קטנה שמצאתי בעיזבונם. התמונה הייתה תלויה שנים בביתם. היה זה תחריט קטן מאת א' דירר – "האביר וגבירתו" קראתי לתמונה זו בליבי. אהבתי להסתכל בה. בנעוריי היא נראתה לי קצת מצחיקה. בעצם לא הבנתי מה מצאו הוריי בתמונה. כשהסתכלתי בה עתה מצאתי שהיא מאוד מיוחדת. כיוון שהזכירה לי את בית הוריי, החלטתי למסגר אותה ולתלותה בחדרי. כשהבאתי את התמונה למסגרייה, הצעתי לחתוך אותה ולהדביקה על רקע חדש, כי הישן היה קצת מוכתם. העובדת בחנות הסתכלה בי ואמרה, "חבל, זו תמונה עתיקה."

"הכיצד?" שאלותיה, והראתה לי שמאחורי התמונה ישנו כיתוב: ללאה וברנרד 1919. פתאום הבנתי את יחס הוריי לתמונה. הם כנראה קיבלו אותה ליום נישואיהם. נראה לי שנותן התמונה ממש התאים את תוכנה ליחס שהיה בין הוריי. אבא היה האביר ואימא גבירת ליבו!

לאחר נישואיהם גרו הוריי בבית דירות שהיה שייך לסבי, בקומה השנייה. לדירה הייתה מרפסת שעץ גדול הצל עליה. לפי סיפורי אבי, בחודשיי הראשונים (נולדתי ב-1920), בימי החורף הקרים, היו מוציאים אותי לאותה מרפסת, עד שלחיי היו מאדימות כשני תפוחים.

אימי הקשתה בלידתה. נולדתי בלידת עכוז, ולאחר הלידה חלתה אימא בקדחת לידה ובדלקת ריאות. היא הייתה חולה אנושות ושכבה בבית החולים במשך שבועות מבלי שחומה ירד. בימים ההם לא היו תרופות אנטיביוטיות. יום אחד הגיע הרופא ואמר לאימא: "די עכשיו, חום או לא חום, את תקומי ותתחילי להתהלך קצת בחוץ לשאוף אוויר!" כך עשתה והבריאה. באותה עת היה גם אבי חולה: הוא עבר ניתוח אולקוס, וכך מי שטיפלה בי הייתה דודתי.

כשחזרה אימא מבית החולים היא לא הכירה את בתה הקטנה. זו נולדה עם שיער שחור ועיני תכלת, והינה היא מוצאת תינוקת בלונדינית עם עיניים חומות. "מה זה, זו אינה התינוקת שלי! אולי החליפו אותה בבית החולים?" קראה. סיפור זה נסך בי חוסר בטחון. אימא גם סיפרה לי שבהיריון הראשון ציפתה לבן, ועל כן עלה בדעתי שאולי התאכזבה כשזכתה בבת.

בילדותי קינאתי מאוד באחי. אני חושבת שהיה בסיס לקנאה זו, כי אימא באמת פינקה אותו מאוד. כיום, כשאני בעצמי אם ובעלת ניסיון בטיפול בילדים ובהורים, מובן לי שיחסם של הורים לילדיהם לא יכול להיות שווה מסיבות שונות ומשונות, ובהן בוודאי גם אופיים של הילדים עצמם. נוסף לכך הבנתי מאוחר יותר שאחי, שהיה בינקותו ילד חולני ואכלן גרוע, היה זקוק לטיפול מיוחד. התנאים לגידול ילדים בשנים ההן בארץ היו קשים, ואפשר להבין את יחסה של אימא אליו.

ילדות בברלין

משלוש שנות חיי הראשונות בברלין איני זוכרת הרבה. עולה בי תמונה של חדר מלא אור ובו שולחן ועליו חיתול עם צבע צהוב. ייתכן שזהו זיכרון מן ההחתלה של אחי, שנולד עוד בברלין והיה בן ארבעה חודשים כשעלינו ארצה. תמונה אחרת היא תמונת הכניסה לבית סבי. הייתה זו מין דלת זכוכית גדולה עם משקוף בצורת קשת מוארכת, שהייתה עשויה משבצות משבצות. כיום איני יכולה לקבל אישור לנכונות זיכרון זה.

הוריי סיפרו שבשבתות היינו מוזמנים לארוחות צהריים אצל סבי ואשתו השנייה, ותמונה מביקור כזה קיימת אצלנו. במנוחת הצהריים היו משכיבים אותי במיטה הגדולה של סבא. באחד הימים שמעו הוריי נשימות כבדות מהחדר שישנתי בו, וכשנכנסו מצאו חתול שוכב על צווארי.

סיפור נוסף הוא על התוכי שהיה לאבי בבית הוריו ונקרא לאוררה, שהיה אומר בגרמנית "קופשן קראולן, קופשן קראולן", שפירושו "גרד ראשי, גרד ראשי". כשנולדה בת דודי חוה, שהייתה הנכדה הראשונה, התאבד התוכי מרוב קנאה. בקיצור, "בובע מייסעס".

העלייה לארץ

בשנת 1923 עלתה משפחתנו ארצה. אבא היה קרוב לתנועה הציונית עוד מבית הוריו בעקבות אחיו. בהיותו נער נלווה אל האח לקונגרס הציוני האחרון שהרצל השתתף בו. אינני יודעת מה בדיוק היו הסיבות להחלטה של הוריי לעלות ארצה כבר אז. בכל אופן, אבא עלה ראשון, ואימא עלתה איתנו חצי שנה אחריו, כי רצו שאחי התינוק יגדל קצת בינתיים.

אימא סיפרה שהייתי מתרוצצת כל היום על סיפון האונייה, ולולא ידידים שטיפלו בי היה לה קשה מאוד. מעניין שכשהפלגתי באונייה כעבור שלוש שנים אחת שנה, גם אז התרוצצתי על סיפון האונייה כל היום, כאילו נזכרתי בנסיעת ילדותי הרחוקה.

הספינה הגיעה לחוף יפו, הנמל שאליו היו מגיעות האוניות ארצה בימים ההם. החוף היה סלעי מאוד, ולכן האוניות לא יכלו להגיע לרציף. סירות עם ספנים ערבים היו מגיעות עד האונייה ומעבירות את הנוסעים והמטען לחוף. אחי שכב בסל מלבני גדול ששימש לו כעריסה. פתאום ראתה אימא שאחד הספנים תופס את הסל וזורק אותו לעבר רעהו כדי להעבירו אל הסירה, וצעקה פרצה מפיה. בסופו של דבר הכול עבר בשלום, ואבא חיכה לנו על החוף. מכל הסיפור הזה אינני זוכרת דבר. אשר לסל, הרי שהוא ליווה אותנו עד להולדת רבקה'לה. בבית אימא הוא שימש כסל כביסה. כשנולדה רבקה, התקין גוסטב רגל וכילה, ואני תפרתי מזרן קטן וכך שוב שימש הסל כעריסה, הפעם לנכדה הראשונה. מה עלה בגורלו של הסל לאחר מכן? אינני זוכרת.

תלפיות – השנים הראשונות בארץ

עוד בהיותו בחו"ל, הוזמן אבא לעבוד במשרד לעבודות ציבוריות של ההסתדרות. במסגרת זו עבד בירושלים ובתל אביב.

זיכרונותיי הראשונים בארץ הם מתלפיות, שבה גרנו לפי הערכתי ב-1923 או 1924. לשם הגיעה גם סבתי כאשר עלתה ארצה. עד אז גרה עם דודתי רוזה בברלין. כאשר היגרו היא ובעלה הצייר קארל לפריז, החליטה סבתי לעלות לארץ הקודש במקום להגר שוב לארץ זרה. מסיפורי הוריי ידוע לי שכשהגענו ארצה גרנו בראשונה בקומונה עירונית ששכנה בבית ערבי בדרך להר הצופים. באותו בית לא היו מים, והיה צריך להביאם בפחים. קבוצה זו התפרקה במהרה. אחר כך גרנו זמן מה בבית ישראל, שכונה חדשה ליד שכונת הבוכרים, ורק לאחר מכן עברנו לתלפיות.

הבית בתלפיות היה בית בודד ולו חצר. זכורה לי המרפסת בחזית הבית שפנתה לרחוב ועלו אליה בכמה מדרגות. זכור לי במטושטש שהייתי הולכת לגן, אך במיוחד אני זוכרת את בואה של סבתא ואת המתנות שהיא הביאה לנו: לאחי אריה מפרווה שמאוד מצא חן בעיניי, ולי סרטים רחבים בצבעי ורוד ותכלת ירקרק לקשירת השיער בתסרוקת שהייתה נהוגה אז. ועוד הביאה לי כדור עשוי חומר שקוף שבו צפו שני ברווזונים. על אף שהיה זה כדור מקסים החלפתי אותו למחרת עם חבר תמורה מסמר חלוד שחשקתי בו.

תמונת ארגז עולה לפניי, ארגז שבו שמנו את הצב שאבינו הביא ושהאכלנו בעשבים וקליפות. הצב היה בורח מדי בוקר וצריך היה לתפוס אותו ולהחזירו. כמו כן, אני זוכרת את מיטתי הגבוהה, מיטת החלוצים. בשוכבי בה הייתי חולמת שאני נמצאת באי: המיטה היא האי ומסביב מים רבים. בבוקר, עת התעוררתי, הייתי משקיפה על התריסים המוגפים של החלון שפנה לכיוון מזרח. קרני השמש היו מבצבצות מבין החרכים, והדבר קסם לי. הייתי עוצמת את עיניי קמעה ומסתכלת ורואה מעין אנשים קטנטנים רוקדים. כשסיפרתי זאת לאבי, אמר שאף הוא היה נוהג לעשות זאת בילדותו. בכלל, הייתה לי חולשה למשחקי כתמי האור, דבר שנשאר עימי עד היום. פעם מצא אותי אבא מנסה לטפס על הקיר ולתפוס משהו, וכששאל, "ורדה, מה את עושה שם?" עניתי שאני רוצה לתפוס את השמש.

אימא סיפרה שבשכונתנו בתלפיות גרו משפחת עזריהו ומשפחת זותא. עזריהו היה בזמן מסוים ראש מחלקת החינוך בתקופת המנדט, וזותא היה מורה ידוע שכתב ספרי לימוד בדברי ימי עמנו. בנות המשפחות, תחיה וציונה, שהיו עוד תלמידות בגימנסיה, התיידדו עם אימא. ידידות זו נמשכה שנים רבות, עד שהנערות הללו נישאו והקימו משפחות משלהן. אגב, זותא היה מורה של גוסטב ושלי בכיתות האחרונות שלנו בגימנסיה.

תל אביב

בשנת 1925 עברנו לגור בתל אביב. שם התחלתי ללכת לבית הספר, שהיה רחוק למדי. היה זה בית חינוך לילדי עובדים, שנוסד ב-1924 כבית ספר ניסיוני שמטרתו לשלב סוציאליזם וחינוך עברי. אחד המורים שם היה זאב, שהתפרסם אחר כך בשירי הילדים שלו.

המשטר בבית הספר אפשר לנו חופש רב. היינו אוכלים בבית הספר ועוזרים לערוך את השולחנות ולפנות את הכלים. זכורים לי הרעש הרב לפני ואחרי הארוחות, והחדר הארוך עם כיורי הפח שבו היינו רוחצים ידיים ומתיזים זה על זה. כנראה גם למדתי שם קצת

קרוא וכתוב... ביום הולדתי השישי קיבלתי מאבי דפי בריסטול צבעוניים וגדולים, צבעים ומספריים. הדבר שימח אותי כל כך שברבות השנים נהגתי לתת לנכדותיי מתנה דומה. ציור אחד שהייתי מציירת באותם ימים זכור לי במיוחד. היה זה בית עם גינה ובה פרחים בגובה הבית. סביב הבית הייתה גדר עם שער. מגג הבית יצאה כמובן ארובה, וילד ישב לידה. על שער הבית היה כתוב באותיות דפוס "ורדה". כששאלו אותי מי הילד על הגג הייתי משיבה, "מאיר". לאחר שנים הבנתי שהציור בעצם ביטא את רצוני להיפטר מהאח שכה קינאתי בו.

גרנו בשכונה שנקראה "שכונת הפקידים", בבית בודד. בשחזור מאוחר יותר מצאתי ששכונה זו הייתה צריכה להימצא בסביבות רחוב גרוזנברג בתל אביב, ליד נחלת בנימין. בתקופה ההיא האזור עוד לא היה בנוי כל כך. יש לנו תמונה קטנה של אימא יחד עם מאיר מן המקום ההוא. לבית הייתה חצר גדולה ובה כמה דקלי מניפה ושיחי פרחים ורודים. זכור לי חדר גדול שבו עמד שולחן האוכל, שעליו הייתה סבתא מכינה אטריות. אהבתי להסתכל בעבודתה: איך שיטחה את הבצק בעזרת המערוך עד לכדי עלה דק, ואחר כך קיפלה את העלה כמה קיפולים וחתכה רצועות דקות ("לוקשן") על גבי מפה לבנה, או שחתכה עלה לריבועים ("פרפלך"). אחר כך הייתה מפזרת את האטריות על גבי המפה לייבוש. עד היום אני שומעת את קול חיתוך הסכין, וזוכרת עד כמה טעימות היו האטריות כשבישלו אותן במרק עוף צח. גם את ה"קרפלך", הכיסונים הטעימים הממולאים בגבינה או בשר, אני זוכרת.

תל אביב השרתה הרגשת ביטחון. בעיר העברית הצעירה השוטרים היו יהודים דוברי עברית, בניגוד לירושלים שבה רובם היו אנגלים דוברי אנגלית או ערבים, ורק מיעוטם יהודים. פעם, בחוזרי מבית הספר, כשהלכתי לטייל ואיבדתי כיוון, פניתי לשוטר ואמרתי שאיני יודעת כיצד להגיע הביתה. השוטר ליווה אותי והנחה אותי עד הגיעי בשלום.

בפעם אחרת אחי הקטן מאיר, שעוד לא מלאו לו שלוש, הלך לאיבוד בנחלת בנימין, וגם אותו מצא שוטר והביאו הביתה. זו הייתה אחת מפרשות הילדות שגרמו לי לתחושת האשמה הכבדה ביותר, וכך היה המעשה: אני וחברה בת גילי שיחקנו בחצר, ולא רצינו לשתף את מאיר במשחק. אמרתי לו: "אתה מסריח". ייתכן שבאמת יצא לו איזה נוד קטן. הוא נעלב והסתלק, ואנו המשכנו לשחק. כשאימא קראה לנו לשוב הביתה, הגעתי בלעדיו. אימא כעסה עליי מאוד, ושלחה אותי לחפש את הילד. בסופו של דבר נמצא מאיר בזרועותיו של השוטר שהבחין בו באמצע הכביש.

עוד אנקדוטה: בתל אביב באותה תקופה התושבים חיו כמו במשפחה גדולה. את הדלתות לא היו נועלים בלילה, וכששכחו לכבות את האור, היה נכנס שוטר או שומר לילה ומכבה אותו. מנהג אחר היה להזמין אורח עני לארוחת הצהריים. זכור לי שהיו אומרים: "היום תורנו, אלינו יבוא האורח."

אבי עבד באותה תקופה בהסתדרות. שמעתי פעם שאמר כי עבד על התוכנית של הבית האדום, שהיה בית ההסתדרות הראשון. שכר שילמו אז בקושי, בפתקים ולעיתים אף בסחורות. תשלום כזה היה למשל ארגז של קוביות עץ אלון שמידותיו שישים על שישים על ארבעים שאבא תכנן והזמין אצל נגר שעבד איתו. קוביות אלו ליוו אותנו במשך שנים רבות והיו מקור לא אכזב למשחקים שונים. כמה מאושרים היינו כשאבא שיחק איתנו, אומנם לעיתים רחוקות, ובנה איתנו בית בן שתי קומות כמו בית אמיתי. אחרי הכול, הוא היה אדריכל. משחק אחר שהיינו משחקים בקוביות היה בניית מגדל והחזקתו כשהוא נתמך ביד בקצה אחד ובפה בקצה השני. בתוך כך היינו מתרוצצים סביב החדר בתחרות עם החברים עד שהקוביות היו נופלות ברעש גדול על הרצפה.

בתקופה זו גרה בשכונה גם חלוייה, בת הצייר ליטבינובסקי שהייתה אחר כך חברתי הטובה. אימה של חלוייה הייתה אחות, ובהקשר זה אני נזכרת במחלות הילדים שעברו עלינו. זאת הייתה תקופה קשה לאימהות, וחלק מחבלי ההתאקלמות בארץ. חלינו בדיונטריה קשה ובשעלת, מחלות שכמעט נעלמו היום. אני חליתי במחלת הגרענת (טרקומה בלעז), מחלת עיניים קשה שהייתה נפוצה אז. דוקטור טיכו, רופא שהיה מפורסם גם בארצות שכנות, עשה רבות לריפוייה, במיוחד בקרב חולים ערבים. כל בוקר הייתי מתעוררת עם עיניים דבוקות ממגלה ירוקה וסמיכה עד לבלתי יכולת לראות. אימא הייתה מנקה את עיניי במים פושרים והיינו הולכות לרופא, אולי בקופת חולים, כי אני זוכרת את התור הארוך. זכור גם הפחד מפני האחות שהייתה הופכת את העפעפיים ומורחת משחה בקיסם זכוכית. אך לא הייתה ברירה. ואם בעיניים עסקינן, באותם ימים, להגנת העיניים מפני אור השמש והזבובים היו משתמשים בצעיפי בד שקופים, כחולים או ירקרקים, שהיו תולים מעל גבי הכובע. לא היו לנו אז משקפי שמש.

חיפה

לאחר שגרנו שנה בתל אביב, עברנו לחיפה. הנסיעה לחיפה כלל לא זכורה לי, אף איני זוכרת אם סבתי גרה איתנו שם, אבל את הדירה בחיפה רואה אני לפניי כאילו היה זה אתמול. השנה הייתה 1927. אבא קיבל משרה בטכניון כמנחה לסטודנטים לאדריכלות בפיקוח על בניינים. התקופה בחיפה הייתה יפה במיוחד, עם הרבה אור ופרחים. גרנו ברחוב שנקרא, אם אינני טועה, בן יהודה. איני יודעת אם הוא קיים בשם זה גם כיום; ניסיתי לחפש את הבית שגרנו בו, אך לא הצלחתי לזהותו. היה זה בית בן שתי קומות, חדש ומואר. אנחנו שכרנו את הקומה התחתונה, ומעלינו גרה משפחת לסקר האמריקנית. הרחוב חצה את הכרמל במקום שנקרא היום הדר הכרמל. משני צידי הרחוב היו שדות וסלעים. מצד צפון היה עמק הזיתים, במקום שבו נמצא היום רחוב הרצליה, ומצד דרום מורדות הכרמל הסלעיים, המלאים בפרחים באביב. אחד הפרחים היפים, שקראנו לו כוכבית סגולה, שמור בזיכרוני במיוחד. עד היום אני מחפשת את פרח זיכרון ילדותי, אך עדיין לא מצאתיו.

הבית היה מרווח, עם ארבעה חדרים גדולים. את אחד החדרים השכרנו לדייר משנה בשם סטפנוביץ'. הוא לא היה יהודי, וממילא לא דיבר עברית. רק אימא הצליחה לדבר איתו. לחדר שלו הייתה כניסה מיוחדת. המטבח היה גדול ומאיר עיניים. אני זוכרת את שמן הדג המגעיל שאימא הייתה מלעיטה אותנו בו לחיזוק העצמות. מאיר דווקא אהב אותו, אך אני כמעט הקאתי. בבית הייתה גם מרפסת יפה שפנתה לצפון. בימים בהירים אפשר היה לצפות ממנה עד לחרמון ולראות את כיפתו המושלגת.

בחיפה למדתי בבית הספר הריאלי, בכיתה א' או ב'. שם מורתי היה פועה. ספר הלימוד הראשון נקרא "ספרנו" וסופר בו על רותי ויוסי. המשפטים הטיפשיים זכורים לי עד היום: "נר לי, נס לי, ליוסי נס, לרותי נר" וכו'. כך למדנו לקרוא. שני ספרי ילדים היו חביבים עליי במיוחד, בעיקר בגלל איוריהם המגוונים והיפים. את האחד איירה ציירת גרמנייה. לאחר שנים נתקלתי בכתבה בעיתון שעסקה בה בהקשר אחר. כשראיתי שם דוגמה של איור שלה נזכרתי מייד בספר. השני היה ספר עם איורים מרהיבים שבכל דף בו הופיע זוג בעלי חיים מלווה בשתי שורות חרוז. המנגינה שבה שרו אותן עדיין מהדהדת באוזניי. יכולתי לשבת שעות ולדפדף בספרים ולשיר את השירים.

זכור לי טיול עם הכיתה לבית החרושת "שמן", שכבר היה קיים אז. פשוט ירדנו מההר לבית החרושת. חיפה עוד לא הייתה בנויה כל כך. בקצה המערבי של הרחוב שלנו היה בית מיוחד שקראו לו בית האונייה. בבית היה אולם גדול ומסביבו חדרים חדרים. גרו בו כמה מילדי הורינו וילדיהם.

לבית הספר הייתי הולכת יחד עם אבא שעבד בטכניון. בית הספר הריאלי היה באותה חצר, וכך גם הצריף שבו היה גן הילדים של אחי מאיר. החצר הייתה מוקפת גדר ולה שער גדול מעץ שבו דלת קטנה יותר ונעולה. לאבא היה מפתח לדלת, וכך היה יכול לקצר את דרכו. הכניסה הרגילה לבית הספר הייתה מכיוון צפון. אבא לא הסכים שאיכנס איתו מהשער המיוחד לעובדי הטכניון, ולקח רק את אחי הקטן והביאו לגן. נדמה לי שעד היום אני נוטרת לו טינה על כך. די פחדתי ללכת במורד הרחוב, ופעם אף נטפלו אליי שני אנשים ואני ברחתי בריצה. על אף פחדיי, אבא לא ויתר לי.

בשנה ההיא הייתה בארץ רעידת אדמה חזקה במיוחד. בצפת ובשכם נהרסו בתים. היה זה אחר הצהריים כך נדמה לי. שכבנו ליד אבא ואימא, ופתאום החלו הברזילים המחזיקים את הכילות להתנדנד בתוך הטבעות שחיברו אותם למיטות, ולהקיש כנקישות שיניים בקור. אלו היו ברזלים בצורת האות T, שעליהם היו שוטחים את הכילות מפני היתושים, כי לא היו רשתות לחלונות. מיד יצאנו החוצה. בחצר עמדה עגלה עם תינוק של הדיירים מהקומה העליונה, ומכוח הרעידה התהפכה העגלה יחד עם התינוק.

ובעניין אחר, באותה שנה גרו בחיפה גם דן, אבא של מור, שהיה צעיר ממני בכמה שנים, עם אימו אניה. היום אני יודעת שהיא חיה אז בנפרד מבעלה הראשון, סבא של מור, ריכרד, שאותו הכרנו היטב. אני מעלה זאת כי משונה עד כמה ילדים הם רגישים וחשים

בדברים, גם אם הם לא נאמרים להם במפורש. פעם טיילנו עם ההורים ופגשנו את אניה ובנה. אבי אמר אז לאימי, "הינה אניה ודן הקטן". לא הייתה שום סיבה שאזכור פגישה זו במיוחד, לולא הרגשתי בצורת האמירה של אבא שיש כאן עניין יוצא דופן, דבר שנודע לי מאוחר יותר.

סוג זה של אינטואיציה ילדים מזכיר לי שני מקרים שהיו לי עם רבקה, שהייתה בעלת אינטואיציה חזקה במיוחד. במלחמת השחרור הילדים התפנו לחיפה, ובשבוע שביקרתי שם בא לבקרני ידיד. נפגשנו בחדר שבו היו נפתלי ורבקה. לאחר שהלך, שאלה אותי רבקה, "אימא, מי האיש הזה?" אמרתי לה, "מכר שלי". אמרה לי, "האיש הזה אוהב אותך". הופתעתי מאוד.

המקרה השני היה ב-1953 כשנפטר הדוד זיגפריד. הייתי אז מורה בכיתה של רבקה ובהיריון עם שוליק. גוסטב נכנס לכיתה וקרא לי החוצה. אמר שהוא נוסע ללוויה. לאחר השיעור שאלה רבקה, "מה אמר לך אבא?" סיפרתי לה. אמרה, "ידעתי".

"איך ידעת?" שאלתי.

"לא ראית כמה הוא היה חיוור?"

הזיכרונות הללו חסרי חשיבות מבחינת המאורעות הנזכרים. בכל זאת אני מעלה אותם משום השפעתם העמוקה על נפשם של ילדים. מכאן אפשר ללמוד מה מתרחש אצל ילדינו מבלי שנהיה מודעים לכך.

מתקופת חיפה עולות בי עוד כמה תמונות. קערת אמיל חלודה במקצת מלאה רקפות ורודות עומדת על אדן החלון; רקפת שהוצאתי עם הפקעת ושתלתיה ושימחה את ליבי בשעה שהיינו חולים באבעבועות רוח ואסור היה לי לגרד שמה יישארו סימנים. אימא הקפידה מאוד על היופי: לא לגרד, לא לעשות קמטים במצח. אך אנו גם התגרדנו וגם עשינו קמטים במצח, שנשארו עד היום.

עניין אחר: ערב אחד יצאו ההורים לבלות עם חברים. אחי התעורר בלילה וצרח, "אימא, אימא", ללא הפוגה. כדי להרגיעו אמרתי לו שאם יפסיק לבכות יקבל מאבא במתנה עגלה אמיתית עם סוס. הדבר עבד נהדר והילד נרגע. למחרת, הדבר הראשון שביקש בבוקר הוא את העגלה שורדה הבטיחה לו. אני קיבלתי מנה מההורים. דבר כזה לא עושים. לא מבטיחים דברים שלא יכולים לקיים. כיום אני חושבת שמקרה זה השפיע על גישתי בחינוך ילדיי שלי.

על כל פנים, כעבור זמן מה קיבלנו מתנה מחו"ל. סבא שלנו מצד אבא היה שולח תבילות בתקופה ההיא. והינה, שלח עגלת עץ כחולה שלה יצול מסתובב עם שני שקי חול קטנים ושתי חביות עץ ששימשו כמשא. רק הסוסים חסרו. איני יודעת אם היה זה מקרה שהמתנה התאימה לבלוף, או שההורים הזמינו אותה מחו"ל עקב בקשותיו של אחי.

גם גרביים ארוכים שלחו לנו. היינו מחזיקים אותם בגומיות המחוברות לתחתונים שהיו מחוברים בכפתורים לגופיות מצחיקות. גם תמונת האדון שמחוני עולה לפניי. יותר נכון,

החבר שמחוני מעין חרוד. צולע במקצת, נשען על מקל וצבע שערותיו ג'ינג'י. הוא היה מגיע אלינו לשיחות עם אבא, שבנה אז את בית הילדים בעין חרוד.

ירושלים – השנים המכוננות

לאחר שנה בחיפה עברנו שוב לירושלים. כנראה אבא קיבל שם עבודה מתאימה יותר. הנסיעה הייתה ברכבת. פתאום נזכרו בצרור המפתחות. התחיל חיפוש עצבני. איפה המפתחות? איפה המפתחות? מי לקח את המפתחות? ורדה, האם ראית את המפתחות? ואז סבתא רבקה שואלת: "מה, אתם מחפשים את המפתחות? הרי הם פה בידי." זה לפי סיפורו של אבא. לי זכורה מדרגה גבוהה שבה עולים לקרון, שהפחידה אותי והביאה אותי לחשוב מה יקרה אם אפול בדיוק ברווח שבין השלבים.

בירושלים גרתי אחת-עשרה שנים, עד שעזבתי את הבית ויצאתי להכשרה בסוף 1938. הוריי המשיכו לגור בעיר עד 1963, ואחר כך עברו לגור בנהריה, בבית שכעת גרים בו נפת ומשפחתו. השנים האלה בירושלים היו השנים הקובעות עבורי; שנות הילדות והנעורים שהפכו אותי ל"ירושלמית", כפי שקראו לזה בתנועת מחנות העולים. כאן ספגתי את רוח הארץ, והיחס לעיר הזו הפך ליחס של אדם למולדתו. אפילו חניתה, שאותה אהבתי ושבתי חיינו שנים רבות, לא תפסה את מקומה של ירושלים בהרגשתי.

כשהייתי נוסעת בחופשים הביתה לירושלים לבקר את הוריי, תמיד הרגשתי רגש מיוחד. הלב התחיל לפעום. זה התחיל כבר במעלה ההרים, בדרך ממוצא אל העיר. האוטובוס היה ממשיך עד לתחנה הישנה ביפו, אך אני הייתי יורדת כבר במחנה יהודה ועושה את דרכי ברגל לבית הוריי ברחוב אבן גבירול 18 ברחביה. הייתי פוסעת בסמטאות של מחנה יהודה ושל נחלאות ומתגנבת דרך סמטת אברבנאל לרחובנו, כדי להאריך את ההרגשה של החזרה הביתה.

באותן שנים התפתחה ירושלים מאוד, ואנו הילדים צמחנו איתה. הכרנו כמעט כל שכונה, כל דרך. רק בשנים האחרונות, לאחר מלחמת ששת הימים, כשירושלים וסביבותיה קיבלו תנופת בנייה גדולה כל כך, התחלתי להרגיש עצמי זרה בעיר. חשתי שאני כבר לא מכירה אותה. ועם זאת, את האווירה של ירושלים, את אורה של ירושלים, אי אפשר להחליף, על אף בנייני האבן הגדולים והמודרניים, החורגים לעיתים מן הנוף. גם אין לזלזל בכל היופי שנוסף לעיר בשנים האחרונות, במאמץ לשוות לה הדר של עיר בירה. אוהבת אני במיוחד את המראה של העיר הנחה על ההרים, בעלייה ירושלימה, את קו האופק מצד מזרח שנראים בו קטעים של חומת העיר ומגדל טור-מלכה, ואת מראה הרי ירושלים בצאתך את העיר תל אביבה, עם הכפרים הפרוסים עליהם מצפון, הכפר נבי סמואל עם מגדלו, החלקות המעובדות והטרסות בין ההרים. קטונתי מלכתוב על קסמה של ירושלים, עשו זאת רבים וטובים ממני, אך פטור בלא כלום אי אפשר. מוכרחה אני להעביר מקצת מהרגשות שעוררה בי עיר הולדתי. הרי את עיר הולדתי האמיתית ברלין בכלל לא הכרתי.

אבי היה נוהג לקרוא לי בגרמנית "בת ציון". בגרמנית זה נשמע משונה. רק בשנים מאוחרות יותר, כשלמדנו בתנ"ך על בת ציון, הבנתי את המשמעות. אני חושבת שאבא ביטא בכינוי הזה את יחסו לירושלים ובכלל לשיבה לארץ. בבואך כיום לעיר קשה לתאר איך הייתה פעם בימי ילדותי. את תנאי החיים שהיו אז, נער צעיר שגדל עם חשמל, מים זורמים, רדיו, טלוויזיה ומכוניות מתנוצצות אינו ממש מכיר, והוא גם אינו ממש חש שלא תמיד זה היה כך. ראשית, עניין המים. העיר הייתה דלה במקורות מים, ולכן הביאו אותם ממעיין עין-פארה הנובע בוואדי קלט. שם אפשר לראות גם היום את מכון המים הישן. כיוון שלא היו מים בכמות מספקת, היו מחלקים אותם במשורה לפי ימים. המים היו מגיעים למכלים שעמדו על הגגות, כפי שעומדים היום דודי השמש. ביום שהיו מגיעים המים היו נוהגים לאגור אותם בכלים ואף באמבטיה. אספו גם מי גשמים שזרמו במרזבים לתוך בורות. על הבור הייתה מותקנת משאבה, ובעזרתה היו שואבים את המים. מעשה השאיבה היה כך: יוצקים קצת מים לתוך המשאבה ומתחילים לשאוב בזהירות עד שמרגישים שהמים מתחילים לעלות, ואז מגבירים את קצב השאיבה וממלאים כלים. משק מים זה הביא את תושבי ירושלים לחסוך ככל האפשר במים, הרגל שעד היום קשה לי להשתחרר ממנו. רק כעבור שנים התחילו להעביר מים מהמעיינות של ראש העין ובנו את תחנות השאיבה השונות.

גם חשמל לא היה בשנים הראשונות למגורינו בירושלים. השתמשו במנורות נפט שהיו ציוריות מאוד. לנו הייתה מנורת נחושת עם אהיל חרסינה ירוק. התקדמות הייתה כאשר הגיע לשוק הלוקס – גם הוא מנורה על בסיס נפט, אך במקום פתיל הייתה לו מין "כותונת", כך קראנו לזה, שנראתה כמו שקית רשת קטנה ולבנה. אבא היה קושר אותה בזהירות למקור הנפט שהגיע בצורת אדים, מדליק, והכותונת הייתה לוחטת ומפיצה אור רב. עוד כשגרנו בזיכרון משה, מקום מגורינו הראשון לאחר חזרתנו לירושלים, כבר התחילו לחפור את התעלות לרשת החשמל בעיר. אני זוכרת את הגלילים הגדולים של הכבלים שהיו משוחים במין גריז, ואנו הילדים לכלכנו ידינו במששנו אותם.

התחבורה בעיר הייתה בדליג'נסים, מין כרכרות רתומות לסוס או שניים. היה מגרש מיוחד ברחוב יפו שבו עמדו הדליג'נסים, ושם היו שוכרים אותם כשרצו לנסוע אל מחוץ לעיר. את צורת הדליג'נס רואים לפעמים בסרטים; מושב העגלון גלוי ומושב הנוסעים מכוסה במין כיפה. מאחור היו שלושה מושבים ומולם ספסל מתקפל שעוד שניים-שלושה יכלו לשבת עליו. גם על יד העגלון אפשר היה לשבת, ובזאת חשק כל ילד. לעגלות הללו היו גם מספרים, כמו שיש היום למכוניות. הילדים היו נוהגים להתגנב בזמן התחלת הנסיעה ולהתיישב על ציר הגלגלים האחורי כדי לתפוס טרמפ על העגלה. זה היה עסק מסוכן מאוד. ילדים אחרים, שהיו רואים זאת, היו קוראים לעגלון "ערבנגי", ערבנגי! אודרובו! שפירושו: "עגלון, הרבץ לו." אז היה העגלון מצליף בשוטו הארוך לאחור, ולרוב היו הילדים מסתלקים.

במשך הזמן החלו להופיע אוטובוסים, אלא שאלה לא היו כמו האוטובוסים שאנו מכירים היום. מדי פעם הם היו עוצרים באמצע הדרך, והנהג היה צריך לרדת ולקחת את המנואלה, שהייתה מין ידית שהיה תוקע בקדמת האוטו ומסובב כפי שסובבו בשעתו את הפטפון, עד שהמנוע שוב נדלק. גם זאת רואים לפעמים בסרטים ישנים.

אחד הדברים המרתקים בשבילי היום הוא לשוטט ברחובות העיר, ולהיזכר, כאשר אני עוברת ליד בניינים שונים, שכאן היה פעם מגרש ריק, רק סלעים ופרחים. הייתי עדה לבניית הבניינים האלה, וכילדה התרוצצתי בין הפיגומים. דוגמה לכך היא בניין הקולנוע המפואר הראשון שנקרא "ראינוע אדיסון", כי הסרטים היו אילמים, שעליו הייתה גאות תושבי העיר. בחזרנו מבית הספר היינו עוברים על פני אתר זה ועוקבים בסקרנות אחר כל שלבי הבנייה. דוגמה אחרת היא בניין המוסדות הלאומיים עם החפירות העמוקות ליסודותיו, ששימש לנו מקום מחבוא כאשר שיחקנו בשוטרים וגנבים (משחק שהיה מאוד אהוב ופראי) ביום הולדתי השנים-עשר.

ליד ביתנו ברחוב המלך ג'ורג' השתרע מגרש גדול שנקרא "מגרש הפועל". במגרש זה הייתה קבוצת הפועל משחקת את משחקי הכדורגל שלה, ובו נערכו מדי שבת תחרויות כדורגל. אני, ובעיקר אחי, היינו צופים בהם בהתרגשות. שם גם התקיימה תחרות בין הפועל וקבוצת כדורגל ממצרים. אכן, היו ימים. היה שם גם מקום לאירועים מיוחדים; למשל, קרקס שבא לעיר שהה שם כמה שבועות. המופע המושך ביותר באותו קרקס היה קיר המוות. היה זה מתקן גלילי זקוף שבתוכו היה רוכב אופנוען על גבי הקיר האנכי.

כיום המגרש בנוי כולו ובקצהו גן המנורה הגובל ברחוב בן יהודה. גן העיר היפה ברחוב המלך ג'ורג' היה כולו של תנועת הנוער "הליגיון", שהתפתחה אחר כך לתנועת "המחנות העולים". במגרש עמד הצריף של התנועה, והקבוצות השונות היו יושבות בפינותיו.

מנהג היה בירושלים, ואולי בכל הארץ, עוד מתקופת הטורקים: "יום המוחרם". זה היה יום שחל בערך בתקופת הפסח, וכל חוזי השכירות היו נקבעים על פיו. זאת אומרת שאם שכרת דירה לשנה או שנתיים, היה זה ממוחרם עד מוחרם. באותו יום היית פוגש בעיר עגלות או משאיות עמוסות רהיטים וכלי בית, שכן זה היה יום המעבר מדירה לדירה. בגלל תנאי הפרנסה המשתנים, המצב הכלכלי וסיבות אחרות, היו מרבים להחליף דירות.

חשוב מכל הוא הרכב התושבים בירושלים שתרם במיוחד לרוח העיר. בעיר גרו ערבים, יהודים, ותושבים מכל אומות העולם, בהיותה קדושה לכל הדתות. ביישוב היהודי עצמו היה מגוון רב, החל מהספרדים והבוכרים שקדמו לאשכנזים וכלה בדתיים הקיצוניים שגרו בשכונות מאה שערים, זיכרון משה וגאולה. יכולת לפגוש בחבשים שחורים, גבוהים, עם שמלותיהם הלבנות, בנזירות רוסיות במגרש הרוסים או בנזירים רוסים עם הצמה הקטנה מאחור והכובע המיוחד להם. לחלופין יכולת לראות את הנזירות האיטלקיות בבית החולים האיטלקי עם כיסוי הראש הלבן, המכונף והמעומלן. אפשר להגיד שהייתה רוח בינלאומית בירושלים. בלי ספק תרמה רוח זו להתפתחותנו ולגישתנו למתחולל בארץ כיום. עם זאת,

היו אנשים שרוח זו הביאה אותם לקיצוניות ולהתבדלות, כמו למשל הדתיים במאה שערים שחיו כמו בגטו.

"העיר העתיקה" זו פרשה בפני עצמה. הייתה תקופה שמדי שבת אבא היה לוקח אותנו לספורים בעיר. היה זה כאילו הגענו לעולם אחר, כמו באגדות אלף לילה ולילה, או כאילו רוח התנ"ך קמה לתחייה בדמיון. נדמה לי שלימודי התנ"ך בירושלים בתקופה שאפשר היה לטייל בעיר העתיקה, בעמק השילוח, במעיין הגיחון ובקברים השונים קיבלו ממד נוסף של חיים ואותנטיות. ההרגשה הייתה שהסיפורים האלה באמת קרו בארץ הזאת. יכולתי לתאר לעצמי איך נראו המקומות שבהם נלחמו השבטים והמלכים וניבאו הנביאים, מה לבשו וכיצד נראו. נראה לי שהחיים בירושלים הפגשו אותי עם אותן בעיות שעתידות היו להיות בעיות היסוד במדינתנו: היחסים בינינו לבין תושבי הארץ הקודמים לנו, הערבים, היחס בין חילונים לדתיים והיחסים בין העדות. הניסיון שקניתי בעיר זו, יחד עם הרוח ההומנית ששרתה בבית הוריי, השפיעו על גישתי לעניינים אלה כיום.

קצת על המאכלים המיוחדים לתקופה. ראשית, הגלידה. מי לא אוהב גלידה? הייתה מין עגלה קטנה שנראתה כמו שולחן-ארוך עם גגון, שהייתה עוברת ברחוב ובעליה היה מכריז: "בוזה, גלידה, לימונד." הבוזה הייתה הגלידה. לא היו מקבלים אותה בגביעים, זה רק בתקופה מאוחרת יותר, אלא בין שני ופלים מלבניים. המוכר היה מכניס את הופל האחד לתוך תבנית מלבנית קטנה, ממלא בגלידה, מחליק, ושם את הופל השני, ועל ידי סידור מיוחד בידית התבנית, דוחף את המנה החוצה. הילד היה מחזיק בין אצבע לאגודל ומלקק מסביב.

מאכל אחר שהיו מוכרים ברחוב ומכריזים עליו היה החמלה נמלן. למעשה היה זה חומס שתרמיליו עודם על הצמחים. היו מחממים אגודה של צמחים על גבי גחלים ומוכרים אותם חמים מאוד ואהבנו לאוכלם. ואחרון, התמרהינדי. זה היה משקה שאף פעם לא טעמתי כי ההורים לא הרשו. אמרו שהוא לא נקי. עד היום אני סקרנית מה היה טעמו, אלא שמוכר התמרהינדי כבר אינו מסתובב ברחובות. הוא היה איש עם לבוש מיוחד, מכנסי פנטלון ערביות וחזייה רקומה. אבא טוען שהיה זה כושי עם שמלה לבנה ארוכה. האיש היה נושא על כתפו כד נחושת גדול שלמכסהו מין גדילים, ובידיו החזיק שני ספלי נחושת קטנים שהיה מקשקש בהם ומכריז על סחורתו.

ואם באכילה עסקינן, אי אפשר שלא להזכיר את קפה בריסטול. זה היה קפה מיוחד ליקירי ירושלים, לאו דווקא יהודים. בעליו, אני חושבת, היה ארמני. הקפה נמצא ברחוב יפו בחצר סגורה. מצד הרחוב נראתה רק גדר אבן גבוהה ובה דלת קטנה ובלתי מרשימה. קשה היה לתאר שמאחוריה נמצא מקום חביב כל כך. כשנכנסת בדלת הגעת לחצר גן מרוצפת אבנים ובה שולחנות לאורחים. היה מקבל אותך מלצר כושי או ערבי בלבוש מיוחד. אנו ישבנו בחצר, כך שאת פנים הקפה לא ראיתי. ברקע הייתה מוזיקה לריקודים וזוגות צעירים

היו באים לרקוד. כילדה התרשמתי מאוד מבחורה צעירה שרקדה שם והייתה לבושה באלגנטיות רבה: חליפה לבנה מהודרת וגרביים שחורים. התברר שזאת הייתה אחותה הגדולה של רעיה ולירו, בת כיתתי. משפחת ולירו הייתה משפחה ספרדית מכובדת. האב, יוסף משה ולירו היה שופט בעיר. מצחיק שאני נזכרת בדבר פעוט כזה כיום, אך נראה שהרושם היה חזק, אולי בגלל דיבורי המבוגרים. בקפה זה יכולת לקבל עוגה וגלידה ועוגות משובחות. אבא גם אהב לקחת אותנו למסעדות ערביות בקצה רחוב יפו ליד העיר העתיקה ולהזמין בהן שישליק. הוא היה נכנס למטבח ובוחר בעצמו את הבשר.

כפי שכבר הזכרתי, המקום הראשון שגרנו בו כשחזרנו לירושלים היה שכונת זיכרון משה. איני יודעת אם נקראה על שם משה מונטיפיורי. זאת הייתה שכונה יהודית, וגם בעלי הבתים בה היו יהודים. זו הייתה כנראה אחת מהשכונות הוותיקות, כי הבתים היו ישנים למדי והעצים גדולים. גרנו בקומה התחתונה של בית דו-קומתי שהיה שייך לאדם אמיד בשם יצחק לוי. הייתה לו גם חנות בגדים גדולה ברחוב יפו. בנו, בחור גבוה וצנום כבן שש-עשרה, נקרא יודקה. הוא היה מראשוני הליגיון ומחלוצי קבוצת החוגים בעין חרוד. הם גרו בקומה העליונה. בקומה התחתונה לידנו גרו מכרים שלנו: האדריכל קרקואר, אשתו הציירת ובתם טרודה שהייתה לארכיאולוגית ידועה. בחזית הבית היה גן קטנטן שלא צמח בו דבר ושימש לנו למקום משחק ולבנייה בבוץ. בצד הבית היה עץ גבוה, אולי אקליפטוס, שעליו הייתה מותקנת נדנדה פרימיטיבית: פשוט חבל עבה שהיה קשור על העץ. היינו מביאים כר או שמיכה מקופלת ומתנדנדים עד לב השמיים, עד שהראש היה מסתובב.

הבית היה בנוי למעשה על מורד, בצורה כזו שצד אחד, הצד של הכניסה, היה בין שתי קומות, והצד השני היה בין שלוש קומות, כי הסמטה שמאחורי הבית הייתה נמוכה יותר. בקומה התחתונה בסמטה הייתה חנות של שוחט. לדירתנו הייתה מרפסת מרווחת שהיוותה את הגג של אותה חנות. המרפסת הייתה מוקפת קירות משלושת צדדיה, ורק הצד שפנה לסמטה היה פתוח, כך שיכולתי לעמוד ליד המעקה ולהשקיף לסמטה. מצידה השני של הסמטה היו בתים, לרוב בני קומה אחת, עם חצרות גדולות יותר. שם גרו משפחות דתיות ביותר. אהבתי לעמוד ולהסתכל בנעשה בחצרות. ייתכן שהיה שם גם איזה בית מדרש, כיוון שבחגים היו מתאספים שם המון אברכים ורוקדים ושרים "הדידי הדידי". היינו קוראים להם "הדידיניקים".

הייתי גם מסתכלת בסקרנות מעורבת בגועל במעשה השוחט בחנות שמתחת: איך היה משחזר את התער וחותך את צווארה של התרנגולת שהייתה מביאה לו אחת הנשים לשחיטה; איך היה זורק את העוף וזה היה מפרפר עוד כמה רגעים עד שיצאה נשמתו לגמרי. איני סבורה שחשבתי זאת למעשה אכזרי, פשוט קיבלתי את הדבר כפי שהוא.

בדירתנו היו שלושה חדרים. האחד היה חדר גדול למדי שקראנו לו "החדר הגדול". כך אנו קוראים לסלון עד היום. בחדר זה ישנו ההורים על מיטה רחבה מכוסה בשטיח יפה

שנקנה בעיר העתיקה. הייתה בחדר אצטבה גדולה מלאה ספרים שאבא הביא מחו"ל. אבא תמיד טען שחבריו שאלו אותם ושכחו להחזיר. כמו כן עמדה בחדר קומודה, בעברית טובה קמטר, ארון מגירות כבד, נמוך ורחב – רהיט יפה שאבא תכנן. והיו גם שני כיסאות מתקפלים שמושביהם היו עשויים בד חזק בצבע טבעי וצבע העץ שלהם היה אדום כהה. גם כיסאות אלה הובאו מחו"ל.

נוסף לחדר הזה היו עוד שני חדרים זעירים. באחד מהם גרנו אנו הילדים יחד עם סבתא, והשני היה חדר אוכל ומקום עבודה של אבא. כשאבא היה מציב את קרש השרטוט הגדול שלו כמעט שלא היה מקום לעבור. המטבח היה קטנטן, והאמבטיה ובית הכיסא היו במרפסת מחוץ לדירה, במשותף עם השכנים.

למדנו ב"בית הספר של החברה החינוכית של ההורים" – בית ספר מיוחד במינו שנקרא בקיצור "בית ספר קלן", על שם האישה שהקימה אותו. בית הספר כלל גם גן ילדים, ונמצא אי שם בקצה רחוב החבשים ליד מאה שערים, בתוך בית ערבי גדול. הדרך לבית הספר הייתה ארוכה למדי. טרודה, מאיר ואני היינו משרכים דרכנו מדי בוקר וחוזרים אחר הצהריים, לאחר שאכלנו את ארוחת הצהריים. נראה היה לי שעברו שעות עד שהגענו הביתה. בדרך כלל היה מה לראות בדרך: לפעמים הייתה זו הכנסייה החבשית שכיפתה הציצה מבעד לשער. אנו היינו מציצים לחצר, ואחד החבשים, שחור כפית, בשמלה לבנה, אולי קצת מפחיד, היה יוצא משער הברזל הגדול. היינו קוראים אחריו "חבש חבש, נאו נאו." למעשה היינו הולכים יחד חבורה שלמה של ילדים שגרו באותו אזור. לפעמים היינו חוזרים הביתה דרך רחוב הנביאים. בדרך היינו עוברים ליד דלת עץ ירוקה עם פעמון שחובר למוט ברזל. כשהיו מושכים במוט הוא היה מצלצל, ואז היו פותחים את הדלת. היינו מצלצלים בפעמון ובורחים מהר כי ידענו ששם המיסיון ופחדנו מאוד שניתפס.

על גדרות האבן היו כתובות שונות וציורים בצבע שחור. היה גם ציור של יד שחורה שהלהיב מאוד את הדמיון. בכיתה סיפרו סיפורי זוועה על חבורת פושעים מפחידה שאימה שתגיע בלילה וסימלה היה היד השחורה. דבר זה כנראה השפיע עליי. פעם התעוררתי בבוקר וראיתי יד על אדן החלון. צעקתי בבהלה, "יד, יד!" אבא קם, שמע את הסיפור וטען שלא יכול להיות, אך בכל אופן, כדי להרגיע אותי, יצא מהבית לבדוק את הסביבה.

לפעמים היינו מתעכבים ליד הספרייה הלאומית שהייתה אז במבנה שנראה בעיניי עתיק. שם עבדה אחת מהמכרות של חברתי חלויה, שאף היא למדה בבית ספרנו. פעמים אחרות סיירנו בבניין ראינוע אדיסון שהלך ונבנה. בימי החורף היינו הולכים לאיטנו ורומסים את תלמי הבוץ שחרצו גלגלי העגלות, דבר שהסב לי עונג מיוחד. דבר אחר שאהבתי לעשות היה לעבור עם מקל על גבי גדרות הברזילים שהקיפו את הבתים ברחובנו ולהקשיב לצלילי המקל בחולפו על פני הברזל. אהבתי להסתכל בתנועת המקל העולה ויורד בעוברו מעמוד לעמוד. כל זה כמובן האריך את זמן החזרה הביתה.

היה לי באותה תקופה מעיל פרווה שחור וכבד שאימא התקינה עבורי ממעיל שלה. כפי שקורה בארץ, בפרט בירושלים, יוצאים בבוקר כשקר, ובמשך היום השמיים מתבהרים והשמש זורחת. כך מצאתי את עצמי נסחבת עם הפרווה ומזיעה. לפיכך הייתי נוהגת להסיר את המעיל ולהופכו מעל ראשי וכך לחזור הביתה. בוודאי נראיתי מצחיקה למדי. בכל אופן, אימא כעסה על כך כי זה קלקל את המעיל.

ליד ראיוע אדיסון, בבית מכובד הרבה יותר מאשר דירתנו, גרה חברתי אביבה גרי. היא הייתה בת הרופא המנתח דוקטור גרי. אביבה הייתה ילדה מלאת מרץ, עגלגלה למדי, והטיבה לשחק במחננים. אף אחד לא רצה לספוג ממנה כדור. בביתם היה רדיו, מכשיר שכמעט שלא נמצא בירושלים בימים ההם, וגם אי אפשר היה להפעיל אותו. הרדיו הזה סקרן אותנו מאוד. במקום אנטנה הייתה לו מן מסגרת מעוינת עטופה חוטים. אינני יודעת כיצד זה פעל. בביתה של אביבה זכיתי להיכרות ראשונה עם השוני במעמד האנשים לפי מצבם הכלכלי.

כל הבנות בביתה של אביבה פחדו מעכברים. פעם, כשנלכד עכבר והיה צריך לזרוק אותו לבית השימוש, כולם צרחו ואני התנדבתי לאחוזו בזנבו ולהשליכו לשם. הרגשתי עצמי גיבורה מאוד. בסביבה זו גר גם עמנואל רוקח, שאביו היה הרופא שלנו. בכיתה קראו לו מוליק. הוא היה ילד עדין וחיוור, ואהבתי הראשונה. הוא גם היה ביישן גדול. בכיתתנו למד גם יוסי סוקניק, שלימים הפך לשחקן יוסף ידן. הוא היה ילד שובב ואולי אפילו מופרע במקצת, אך יפה תואר. אהבתי אותו במשך שנים, אך הוא לא ידע זאת כי הסתרתי את רגשותיי.

ברחובנו בזיכרון משה גרה משפחת אלטשולר. הדסה ילדתם היפה והבלונדינית הייתה לי לחברה. היא למדה בבית הספר למל. שני אחיה הגדולים יוסקה ולמך היו חברים בלגיון. עם למך נפגשתי כעבור שנים בחניטה. אני זוכרת במיוחד את משחקם הפראי – או אולי מריבה שהייתה ביניהם – שבמהלכו עלו על הגג של הקומה השנייה ורדפו זה אחרי זה.

הייתה בשכונה חנות גלנטריה קטנה שבה היו קונים מוצרי סדקית, גרביים תחתונים וכו'. אימא הייתה קונה שם עבורנו גרבי ספורט, ואני אהבתי לבחור לי גרביים עם דוגמה יפה. בעלי החנות נקראו קצ'לסקי. הם היו הוריהם של ארון ואפרים, שהתפרסמו אחר כך בשם קציר והיו למדענים מצליחים. אפרים היה גם אחד מנשיאי ישראל. אז היו השניים כבר סטודנטים באוניברסיטה. סיפרו עליהם שהם חברים ב"חירות הסוציאליסטית", דבר שעשה עליי רושם מסתורי כי לא הבנתי מה זה בעצם אומר. אולי תיחשב זו קרתנות מסוימת שאני מעלה כאן דמויות של אנשים שהתפרסמו בהמשך, אך הם היו שייכים לנוף ילדותי.

כמה אירועים שהתחוללו בזמן מגורינו בזיכרון משה זכורים לי במיוחד. היה זה בשמחת תורה. אימא הלכה איתנו לבית הכנסת. אבא לא רצה להצטרף כי התנגד מאוד לדתיים. אימא הכינה לנו דגלים יפים עם נר דולק בתוך תפוח, כפי שזכרה כנראה מילדותה

היא. הדגלים לא היו כמו הדגלים המודפסים (והמכוערים), אך כשרים. כנראה מייד ראו עלינו שאנו בעצם אפיקורסים, וגירשו אותנו מבית הכנסת. דבר זה לא הוסיף לאהדתנו לדתיים.

בפורים, אבא הכין למאיר, שהתחפש לאינדיאני, פיל מקרטון שייכנס אליו, וכל השכונה רדפה אחריו כי מעולם לא ראו דבר כזה. לסדר הפסח שנחוג בביתנו באותה שנה הוזמנו רבים מחברי ההורים מתקופת הפולקסהיים ששמרו על קשר גם לאחר עלותם ארצה. אימא ואבא רוקנו את החדר הגדול, העמידו את שני לוחות השרטוט הגדולים של אבא על חמורים, וערכו שולחן יפה. את השולחן ערך כמובן אבא, ולי הרשה לעזור. שמחתי מאוד על כך. אחי מאיר טוען שלקטנים, לו ולעוד ילד, ערכו סדר נפרד והשכיבו אותם לישון. אני הייתי נוכחת בסדר של הגדולים. כשנגמר הסדר יצאו כולם לרחוב ורקדו הורה. זה היה למעשה הסדר היחיד בבית הוריי שזכור לי בסדר ראוי לשמו.

היה זה בזיכרון משה שאחי חלה בדלקת בתוספתן ונזקק לניתוח. מצבו היה אנוש כל כך שהיה ספק אם יישאר בחיים. הא היה כבן חמש כשהתלונן יום אחד על כאבי בטן חזקים. חום גופו היה נמוך, ועל כן לא דאגו במיוחד. הושיבו אותו על הסיר וקיוו שיעשה את צרכיו וישתחרר מכאביו. אך הילד לא הצליח. כעבור יומיים, כשמצבו לא השתפר, הזמינו את רופאת הילדים דוקטור כגן. היא בדקה את הילד וקבעה: "אפנדיציט, ומייד לבית החולים." הביאו אותו לבית החולים הדסה. שם, כדי להתקבל, היה צריך לשלם סכום מסוים. לאבא לא היה את הכסף, ולכן לא רצו לקבל את הילד. לא הועילו כל ההסברים. למזלנו הכירו ההורים את המנתח הראשי דוקטור וונדרליך, ובעזרתו מאיר התקבל. הוא נותח מייד, ברגע האחרון אפשר לומר, כי התוספתן כבר פקע והמוגלה התפשטה בחלל הבטן. מאיר היה בסכנת מוות. אימא ישבה לידו יום ולילה, ניסתה להאכילו, טיפלה בו, וכידוע הוא יצא מזה.

ראוי לומר כמה מילים על דוקטור כגן, שהייתה רופאה מעולה ולמעשה הצילה את חייו של מאיר בדיאגנוזה הנכונה שלה. היא עלתה מרוסיה, והייתה אישה גבוהה וחסונה, עם קול נמוך ושיער שחור שסודר בקוקו מאחור, ומאוד חביבה. היא הייתה מקבלת חולים בביתה הפרטי ברחוב הנביאים; בית ערבי גדול עם חצר גדולה. לבית היו קירות עבים, חלונות עם קשתות, ואדנים רחבים שאפשר היה לשבת עליהם. היא תרמה רבות לבריאותם של ילדי ירושלים, יהודים כערבים. כשהיינו באים אליה, היינו מוצאים תמיד המון ערבים מחכים בתור עם ילדיהם. אהבתי להיבדק אצלה, והצטערתי מאוד כאשר בהיותי בת 12, כשבאתי לבדיקה, אמרה לאימא, "אני מצטערת, ורדה כבר איננה ילדה, היא נערה, ואני רופאת ילדים." היא הייתה רווקה שנים רבות, ולבסוף נישאה לאיש שהיה צעיר ממנה בכמה שנים טובות, והדבר היה לשיחת העיר.

לאחר שמאיר חזר הביתה והתאושש, הייתה אימא סחוטה כל כך שהזדקקה להבראה. היא נסעה לקוביבה. הדבר זכור לי במיוחד בגלל החוויה שחווינו אנו הילדים עם אבא,

שטיפל בנו, שיחק איתנו ובישל לנו. הוא טיגן "תפוחי עץ בחלוק בוקר", כפי שקראו למאכל בגרמניה, ותוך כדי טיגון היה רוקד כמו צ'רלי צ'פלין.

קוביבה הוא כפר ערבי השוכן מצפון לקריית ענבים, היה בו בית הבראה שנוהל בידי נזירות גרמניות ובראשו עמד כומר גרמני. המקום היה יפה מאוד ושקט. בחורשה גדולה בין ההרים, במבנים מיושנים ומרווחים, שיכנו את האורחים. הייתה שם גם כנסייה. פעם, בתקופה מאוחרת יותר, ביקרתי שם עם אימא. באותם הימים היו מגיעים לקוביבה ברכיבה על חמורים מאבו גוש, בדרך לתל אביב. עולה בפני תמונת אימא כשחזרה מקוביבה, בשמלה ירוקה. שערה החום הגלי ושפתיה היו אדומות ורעננות כל כך עד כי שאלנו אותה אם צבעה אותן. היא נראתה כל כך יפה בעיניי, ובאמת הבריאה שם.

כעבור שנה עברנו מזיכרון משה לשכונת מוסררה, כיום מורשה, שנמצאת קרוב לשער שכם. שכרנו דירה בבית ערבי בן שתי קומות. בקומה התחתונה גרו שתי משפחות ערביות ולחן חצר וגינה עם פרחים, ובקומה העליונה גרנו אנו ומשפחת פינקרפלד. אבי המשפחה היה אחיה של המשוררת אנדה אמיר וארכיאולוג במקצועו. הבית עמד בקצה השכונה. בצד הכניסה היה מגרש ריק עם מסגד שבו היו הערבים מתפללים. המגרש גבל מצד אחד במושבה האמריקאית ומצד שני בדרך שנקראת היום דרך שבטי ישראל ובשכונת מאה שערים. בקרבת מקום היה בית ספר ערבי לבנים, ואנו ראינו אותם כששיחקו בחצר.

הדירה הייתה מרווחת: שלושה חדרים גדולים, הול גדול, שירותים, מטבח גדול ושתי מרפסות. בדירה זו סבתא לא גרה איתנו. היא נשארה בחדר שכור בזיכרון משה. לא שמעתי אף פעם דיון בין הוריי בקשר לסבתי. כיום, לאחר שחזור היחסים שהיו ביניהם, אני מבינה שהדברים לא היו פשוטים. סבתי הייתה שומרת מצוות, ורצתה שברוח זו יתנהלו הדברים בביתנו; שאנו הילדים, למשל, לא נצייר ונכתוב בשבת. כשספר תנ"ך נפל על הרצפה, רצתה שנרים וננשק אותו. אבי התנגד לכך בתוקף ולא סבל דברים מעין אלו. בשנים הראשונות הייתה מבשלת לנו תוך הקפדה על כללי הכשרות. גם זה לא מצא חן בעיני אבא. זאת קלטתי מהערה שהפליט פעם כלפי אורז שבישלה.

סבתי הייתה מספרת לי כמה היא מאוכזבת שאבי איננו שומר מצוות ואיננו הולך לבית הכנסת, וכך סיפרה: כשלאיצ'ה, כלומר אימי, רצתה להינשא עוד בברלין, רוזה, אחותה, עדיין לא הייתה נשואה, לכן שאלה אותה, כיוון שהייתה בכורה, אם היא מסכימה שלא הצעירה תינשא לפני, וכן התעניינה אם החתן מניח תפילין. כשהשיבו בחיוב נחה דעתה והסכימה לנישואים. והינה פה בארץ הפסיק אבא לשמור מצוות, דבר שסבתא לא יכלה להשלים איתו. מדי פעם חזרה וסיפרה לי את הסיפור הזה. למרות המתרחש, אימא, שאף היא לא הייתה שומרת מצוות, הייתה קשורה מאוד אל אימה ולא רצתה להשאיר את סבתא לבד.

על כל פנים, בעוברנו לדירה זו נעשה הניסיון לחיות בנפרד מסבתא. אך כעבור שנה שוב החלפנו דירה, ועברנו לשכונה יהודית שבה היה גם בית כנסת שבו יכלה סבתא

להתפלל בשבתות ובחגים, והיא חזרה לגור איתנו. כעת כבר לא בישלה עבורנו, אלא הסתגרה בחדרה ובו גם בישלה לעצמה את מרק העוף שלה. סבתא חיתה איתנו עד למותה במיטתה שבחדרה. כיום אני חושבת שלא היו לה חיים קלים. היה כאן נתק גמור בין הדורות, מה שלא היה ביני לבין הוריי, ובמידה מסוימת קיים ביני לבין ילדיי.

אספר כאן עוד כמה דברים הזכורים לי מתקופת מגורנו בדירה זו, שנמשכה שנה אחת בלבד – 1927, אך ראשית, על עצם המעבר לדירה חדשה.

כשהורים היו מחליטים להחליף דירה, הם היו מתחילים בחיפושים ומבקרים מדי שבת, כשאבא היה פנוי, בדירות שבאו בחשבון. היינו מתלווים אל הורינו, רואים את הדירה, מתרשמים מהסביבה, מתחילים לתכנן באיזה חדר יגור כל אחד, וכאשר הוחלט על דירה מסוימת, כבר ידענו אנו הילדים היכן היא נמצאת. ביום המעבר הייתה אימא אומרת: "היום תחזרו מבית הספר כבר לדירה החדשה." את הדירה החדשה היו כמובן מסיידים לפני המעבר.

כשהיינו שבים הביתה מבית הספר, היינו מוצאים בית די הפוך. כל החפצים (בעיקר ספרים) היו מונחים בארגזים. רהיטים היו לנו רק מעטים. לנו הילדים היה דווקא כיף לחטט ולראות את כל הדברים המסודרים בדרך כלל בפינות ובמגירות במצב שונה. אימא הייתה דואגת לסדר קודם כול את חדר הילדים: להכניס את המיטות ולהציע אותן בכלי מיטה נקיים. לאחר כוס קקאו מהביל הייתה משכיבה אותנו לישון, שיהיה קצת פחות בלבול. מאוד אהבתי את הערב הראשון בדירה החדשה, את ריח הסיד והניקיון.

כשעברנו לדירה במוסררה חזרתי הביתה לדירה הישנה. איני יודעת אם היה זה משום ששכחתי שזה היום שעוברים בו לדירה החדשה, או שסתם הייתי סקרנית לראות איך נראית הישנה לאחר שעזבנוה. בכל אופן, הגעתי לבית ריק שנראה עזוב. התחלתי להסתובב בחדרים הריקים ומצאתי במטבח סל קש גדול למדי ובו ריבות משמש ומיץ תות שאימא וסבתא הכינו. היו אלה ריבות ומיץ מצוינים וכנראה שכחו אותם. היה לי חבל עליהם, והחלטתי לסחוב את הסל לדירה החדשה. יש לדעת שהדרך מזיכרון משה למוסררה הייתה ארוכה, כמהלך שעה עבור ילדה בת תשע. סחבתי ונחתי, סחבתי ונחתי, ולא היה קל. בשלב כלשהו פניתי לסתם ילד ברחוב וביקשתי שיעזור לי. ניסיתי לשכנע אותו שבבוא היום אעזור לו אני. איני בטוחה שהוא אומנם שוכנע, אך בכל אופן הוא עזר לי כברת דרך. המשכתי לסחוב עד שברחוב הנביאים ראיתי את דוקטור שלם, שהיה א"כ מורנו לטבע בגימנסיה. ידעתי שהוא גר כדייר משנה באותו בית. פניתי אליו ושאלתי אם הוא מוכן להביא את הסל לבית, שכן אנו גרים באותו מקום, והוא הסכים!

בזמן מגורנו בבית זה המשכנו ללמוד בבית הספר קלן, שהיה קרוב יותר לדירה זו מאשר לדירה הקודמת.

שנת 1929 היא השנה שבה פרצו פרעות תרפ"ט, שבהן טבחו ביהודי חברון. התפרעויות היו גם בירושלים, צפת ומקומות נוספים. וכך נראו הדברים בעיניי בעת ההיא כפי שהם שמורים בזיכרוני: יום אחד שחטו הפורעים צעיר וצעירה במאה שערים. המרצחים יצאו לאחר דרשת יום שישי מהמסגד שהיה ליד ביתנו. זאת שמעתי מפי ההורים, שישר באו לקחתנו מבית הספר. לא חזרנו הביתה, אלא השתכנו אצל חברים של ההורים שגרו בקרבת מקום. אבא סיפר שכאשר שמע על המצב, עזב את העבודה, שכר טקסי עם רופא ונסע לדירה כדי להעביר את שתי הנשים למקום מבטחים. מסתבר שכאשר התחילו הפורעים להתפרע, הזמינו המשפחות הערביות שגרו בקומה התחתונה את שתי הנשים היהודיות לביתן כדי להגן עליהן מפני הפורעים. לפי האנציקלופדיה העברית התחילו הפרעות לאחר 15 באוגוסט כתגובה על הפגנה יהודית שנערכה ליד הכותל. הערבים התחילו בהפגנה משלהם, ואחר כמה ימים החלו לפגוע ביהודים. מכאן שאיני יודעת אם היינו בבית הספר במסגרת חופש או לימודים, אך הדבר אינו משנה. כעבור כמה ימים מצאו עבורנו הילדים מקום במין קייטנה פרטית אצל גברת שרי בתל אביב. לשם הובאנו אחי ואני והיו שם עוד ילדים ממקומות שונים.

מהקייטנה הזו אני זוכרת רק כמה דברים. היינו מתרחצים מדי יום בים. היה זה בחוף שליד בנין הקזינו של תל אביב שכבר לא קיים היום. בחוף היה מבנה עץ פרימיטיבי שבו היו מחליפים את הבגדים. הייתה מחלקה לנשים ולגברים. הילדות היו הולכות עם גברת שרי למחלקת הנשים. התרשמתי מאוד מהגופים העירומים של הנשים. היו ביניהן נשים שמנות ביותר, לפעמים עם עיוותים בגוף. המראה של אישה אחת שדלדולי בשר תלויים על גופה, נאחזים בו בקושי, חקוק בי עד היום. לא היה לי נעים במקום ההוא.

אחר הצהריים היינו משחקים בדרך כלל בחצר העזובה למדי; חופרים בורות בניסיון להגיע למי התהום. בערב היה עוצר ואסור היה לצאת מהבית. היינו שומעים את צעדת אנשי ההגנה שהיו פעילים מאוד בתל אביב. הייתה להם תלבושת אחידה; מין בריצ'ס כאלה ובידיהם אלות בלבד. הם היו סורקים את הרחובות, ואנו אהבנו להתגנב לחצר ולהסתכל בהם. הדבר נסך בנו ביטחון.

לאחר שנרגעו הרוחות חזרנו הביתה לירושלים.

בזמן מגורנו במוסררה קנה אבא את מצלמתו הראשונה: קודאק בוקס, המצלמה הפשוטה ביותר, והתחיל לעסוק בצילום באופן די עקבי. הוא הצליח לצלם כמה תמונות יפות מאוד. אבא היה יוצא איתנו מדי שבת לסיור בעיר העתיקה, לוקח את המצלמה ומצלם את מראות העיר. אהבנו מאוד את הסיורים האלה. ביקרנו בשווקים השונים בעיר שהיו מסודרים לפי נושאים: שוק הירקות, שוק הצורפים, שוק הבשר, שוק הבורסקים ועוד. הסמטאות הצרות היו מרוצפות אריחי אבן, הומות מאדם, וחמרים עם חמוריהם העמוסים היו נדחקים בין ההמון וקוראים "הו-הא, הו-הא!" הריחות המיוחדים של שוק הבשמים וריח

העשן העולה מגחלים היו מוסיפים לאווירה המיוחדת. לפעמים היינו מטפסים על גבי החומה ומשקיפים על העיר מלמעלה. ביקרנו גם בבית הכנסת החורבה (חורבת רבי יהודה החסיד), בטרם הרסו אותו הערבים. איני זוכרת את ביקרנו בכנסיית הקבר הקדוש, בכל אופן הייתה לי דחייה מהמקומות הנוצריים. במסגד עומר לא יכלו היהודים לבקר, ורק לאחר מלחמת ששת הימים ביקרתי שם לראשונה. טיילנו גם מחוץ לעיר העתיקה, בגת שמנים, ועלינו לכנסייה הרוסית עם הכיפות דמויות הבצל. הסתכלנו בביצי הפסחא המקושטות שאפשר היה לקנות שם. טיולים אלה הותירו עליי רושם עמוק. כאשר נפתחו שוב שערי העיר אחרי מלחמת ששת הימים, מייד ביקרנו בעיר העתיקה, וזיכרונות הילדות נייערו מחדש.

טיול אחד שערכנו לעיתים די קרובות היה למגרש הרוסים. אימא אהבה לשמוע את צלצולי הפעמונים של הכנסייה שהייתה שם. בכלל, צלצולי הפעמונים של הכנסיות בירושלים הוסיפו לאווירה של העיר. היינו מקשיבים ומונים את הנקישות כדי לדעת מה השעה. מגרש הרוסים היה מקום מעניין עבורנו הילדים. שם גם היה מקום המגורים של הנזירות הרוסיות, ה"באבוסקות" עם המטפחות הלבנות, והנזירים הרוסים שכבר הזכרתי. במורד המגרש היה גם בית סוהר שגודר בגדר גבוהה. בטיילנו במגרש היינו מסתכלים על האסירים ומשכנותיהם מלמעלה. הם נראו לי כמו חיות בתוך כלוב. לפעמים היינו פוגשים אותם צועדים בחבורה כשראשיהם מגולחים, לבושים בגדי פסים, ואחריהם שוטרים שליוו אותם ממקום למקום. אינני יודעת אם המראות האלה העלו בי את התהיות על דרכו של עולם, אבל בוודאי שהעשירו את עולם המושגים שלי. כשקראתי בגיל מאוחר יותר את הספר עלובי החיים של ויקטור הוגו, היה לי מושג מוחשי על חיי האסיר.

בשכונת מוסררה, בקרבתנו, גרה משפחת שוואבה. אבי המשפחה, משה, היה פרופסור ליוונית באוניברסיטה העברית ולמעשה ייסד את החוג. הוא עלה ארצה ב-1925. האם הכינה ארוחות לסטודנטים ולבודדים, כנראה לשם הגדלת התקציב של המשפחה. גם אנו היינו אוכלים שם לעיתים, כשלאימא לא התחשק לבשל או כשהייתה עסוקה. אצלם הכרתי לראשונה את הארטישוק, שהיו תולשים עלה אחר עלה, טובלים ברוטב ואמורים לטעום טעם גן עדן. אני לא הבנתי מה הגדולים מוצאים בזה. אותי זה פשוט עצבן. הוריי הכירו את המשפחה עוד מאירופה, אולי מהפולקסהיים. מסתבר שמשה שוואבה זה, הוא מי שהקים את תנועת הליגיון בירושלים, כבר ב-1925. באירופה הוא ניהל בית ספר עברי בקובנו שבליטא. תנועת הליגיון הפכה אחר כך לתנועת המחנות העולים, לאחר שהתאחדה עם תנועת החוגים בתל אביב. זאת גיליתי כאשר התעניינתי בתולדות התנועה שהייתי חברה בה והשפיעה עליי מאוד, ובסופו של דבר גרמה לכך שנעשיתי חברה בקיבוץ חניתה. פרטים אלו מצאתי בספר שנות המחנות העולים, ספר הראוי לקריאה למתעניין בהתפתחות תנועות הנוער בארץ.

בשנת 1929 חל עוד אירוע, שריגש את כל תושבי הארץ: הופעת הצפלין, ספינת האוויר, בשמי הארץ. אנו הילדים זכינו לראות זאת והתרגשנו כמו כולם. הצפלין נראה כדג כסף גדול ששט בשמיים. לימים נעצרה התפתחות התעופה בכיוון זה.

יום אחד באו הורינו לבית הספר כדי לקחת אותנו לסרט. זו הייתה עבורנו חוויה גדולה. היה זה סרט על פילים בשם צ'אנג. אני רק זוכרת את הדרך האכזרית שבה צדו האנשים את הפילים. לקחו אותנו לסרט זה כי באותה תקופה קראה לנו אימא סיפור בנושא. אימא הייתה נוהגת לקרוא לנו סיפורים בהמשכים מדי ערב לפני השינה. כשגרנו בזיכרון משה קראה את הספר דוליטל הרופא ומאורעותיו שהיה מעוטר באיורים. האורייגנלים מאוד מצחיקים. אהבתי מאוד את הספר ומייד נתתי לכל בני המשפחה את שמות בעלי החיים בספר. לעצמי קראתי התוכי פולינזיה ולאחי החזיר דב דב.

בימים ההם התחילו הקרנות של סרטים בארץ. היו אלה סרטים אילמים. כמה סרטים שראיתי בימי ילדותי זכורים לי במיוחד. אני חושבת שהסרט הראשון שראיתי היה עם צ'רלי צ'פלין וג'קי קוגן. נהנינו מאוד. סרט מרשים אחר היה על הכושים באמריקה. נדמה לי שקראו לו סאני בוי. בגיל קצת יותר מאוחר ראינו את הסרט הרוסי הדרך לחיים, שהיה סרט מצוין על הטיפול בילדים יתומים אחר המהפכה. הסרט הצרפתי Matarnell על אודות ילדים והורים הרשים אותי מאוד. זו הייתה הפעם הראשונה שלקחו אותי להצגת ערב. סרט אחר ראינו כל הכיתה יחד, ביוזמת מורתנו גברת שור בבית הספר קלן: משפט דרייפוס. זהו סרט גרמני עשוי טוב.

שני מאורעות שאירעו באותה תקופה נחרטו עמוק בזיכרוני. אבא נהג לחטוב עצים להסקת התנור לחימום המים בחדר האמבטיה. לא היו אז דודי שמש וגם לא חימום בחשמל. בבית מתקדם היה בחדר האמבטיה תנור עם דוד לחימום המים מתוצרת "נחושטן". את התנור היו מסיקים בעצים. בקיץ נהגו לחמם רק ביום שישי. יחד עם מצרכי המכולת היו קונים ארגז עצים מאריזות משומשות. אבא היה מבקע את העצים ומסיק בהם את התנור. היה לנו פטיש בנאים כבד ששימש לצורך זה. באותו יום שישי הצטרף מאיר אחי לאבא לעזור בביקוע העצים. הם ישבו זה מול זה, ולפתע השתחררה הידית ובתנופה נתקעה במצחו של אחי. אני רק ראיתי את אבא רץ כאחוז תזוזית כשאחי בזרועותיו וראשו שותת דם. הוא רץ לרופא שגר מעבר למגרש וחזר עם אנחת רווחה. פגיעת הפטיש הייתה כפסע מן העין. תפרו אותו מעל הגבה, וזה היה מזל יוצא מן הכלל.

עניין אחר לגמרי: מריבה שפרצה בין הוריי והותירה עליי רושם בל יימחה. הוריי שחיו לעת זקנתם כזוג יונים, רבו לא אחת בימי ילדותנו. המריבות האלה השרו עליי כילדה הרגשה בלתי נעימה. בליבי תמיד הייתי לצד אבי, אם כי אנו הילדים לא התערבנו, ולרוב גם לא ידענו מה סיבת המריבה. הוריי היו שונים זה מזה במזגם. אימא הייתה סגורה ומאופקת, ומעולם לא שמעתי מפיה מילת גנאי. בכל זאת עשתה כנראה דברים שהרגיזו מאוד את אבא. לעומתה אבא היה מהיר חמה, רגיש ומתפרץ. זוכרת אני את גידופיו

העסיסיים בגרמנית שהביא מהרחוב הברלינאי שבו גדל. כששאלתי פעם את נפתלי בני, אם זכורות לו מריבות ביני לבין אבא, השיב בבטחה, "בוודאי", והוסיף שהרגשתנו הייתה גרועה מאוד. הוא זכר שאמרתי פעם לאבא ברוגז, "קח כבר את מיטתך למפעל ותישן שם". הוא חשב שאנחנו הולכים להיפרד.

עם כל כמה שאנו מודעים להשפעות של מריבות על ילדינו, אנו בכל זאת לא נמנעים מלריב. אולי יש בזה גם צד חיובי, כי אלה הם החיים והילדים לומדים אותם ורואים שהורים לא שונים מהם. באותה מריבה אימא כנראה גרמה נזק לאחת מתוכניותיו של אבא. אינני יודעת אם במזיד. בכל אופן, אבא כל כך התרגז והתרגש ופרץ בבכי כילד קטן. לא אשכח את פניו. בכל זאת לא בזתי לו. להיפך, הרגשתי אליו עוד יותר קרבה. אימא, שכנראה הרגישה שהגדישה את הסאה ולא הייתה מרבה לדבר, התפשטה והתהלכה עירומה בבית. על אף היותי קטנה ותמימה הרגשתי שהיא מנסה לגרות את אבא, והדבר נראה לי מאוד לא בסדר. בלי ספק, מריבה זו אפילו הבהילה אותי, אך באיזשהו אופן תרמה לתפיסתי את היחסים בין אנשים והפרתה את יחסיי אם הזולת.

כפי שכבר כתבתי, בעבור שנת 1929 עברנו שוב דירה, והפעם לשכונה יהודית, מקור ברוך, הנמצאת בצפון מערב ירושלים. על ההחלטה הזו השפיעו כנראה המאורעות. ההורים החליטו לגור בסביבה יהודית. על אף שהייתה זו שכונה יהודית, נבנו בה בתים חדשים גם על ידי ערבים אמידים מהכפר ליפתא שבמערב ירושלים. הבית שאנו שכרנו היה שייך לאלו חסן. זה היה בית חדש לגמרי בין שתי קומות. אנו שכרנו את הקומה העליונה, ובתחתונה גר דוקטור טרוי, שהיה אחד האורתופדים הראשונים בירושלים. בדירה היו ארבעה חדרים, שירותים ומרפסת קטנה. גרנו בה שנתיים. הבית נמצא בקצה של השכונה וגבל בכרם זיתים ותאנים שנקרא חורשת שנלר. מעברו השני נמצא בית היתומים שנלר, שהיה מוסד שהוקם בידי גרמנים. זו שוב הייתה דירה מלאה אור, והשנתיים שגרנו בה היו שנים יפות. בדירה זו רכשו ההורים פטפון וכמה תקליטים. המכשיר היה מתוצרת קולומביה, המילה האחרונה באותה תקופה. צריך היה לסובב את המנואלה מתקליט לתקליט, ויצירה כמו מוזיקת לילה זעירה של מוצרט הייתה מוקלטת על גבי שלושה תקליטים, משני צדדיהם. ההורים היו משמיעים תקליטים וכך בעצם התחיל חינוכנו המוזיקלי.

ההורים אהבו מוזיקה, במיוחד אימא שהייתה מאוד מוזיקלית וגם שרה יפה, להבדיל ממני שאהבתי לשיר, אך זיפתתי. כשאמרו לי פעם בבית הספר: "ורדה, את מזיפת", גרם הדבר לכך שלא העזתי לשיר בחברה. בבית, אימא התעצבנה מהשירה ומהשריקות שלי, ורק לאחר שנישאתי התחלתי שוב לשיר באופן חופשי, מאחר שגוסטב אף פעם לא העיר לי, אף שהיה בעל שמיעה מעולה. בין התקליטים שקנו ההורים היה תקליט קטן, מיוחד לילדים, שהסתיים בנביחת כלב. התקליט נקרא האדון וכלבו. אחי אהב את התקליט הזה במיוחד ורקד לקצב המוזיקה. אני כבר אז התחלתי לאהוב את היצירות של מוצרט. בקונצרט הראשון שהוריי לקחו אותי אליו ניגנו יצירה של ברהמס שהייתה קשה בשבילי ולא נהניתי

ממנה. ברבות השנים למדתי לאהוב את המוזיקה שלו. בכלל, אדם גדל עם המוזיקה ותוך כדי גידולו טעמו משתנה, ואיתו גם המלחינים האהובים עליו.

חורשת שנלר הייתה מקום טוב למשחק מחבואים, לטיפוס על עצים ולאכילת תאנים ישר מהעץ, אך פעם נכויתי. יצאתי לחורשה לקטוף לי כמה תאנים, ופתאום הגיח מהיכן שהוא ערבי עם שברייה בידו ואיים עליי. נסתי כל עוד נפשי בי. על אף תופעות כאלה – המאורעות ומפגשים מפחידים עם ערבים – לא התפתחה בליבי שנאה לערבים. היחסים עם בעל הבית הערבי היו מצוינים. אנו היינו מכבדים אותו בפסח במצות ובשאר מאכלים שלנו, והוא היה מביא לנו מביכורי כרמו זיתים וענבים. הוא היה אדם יפה תואר, עם כפייה לבנה צחורה, חלוק ארוך, כתונת פסים ואבנט. כמו כן, נהגו לקנות מן הרוכלים הערבים עם חמוריהם ומהרוכלות עם הסלים הגדולים על ראשן, שהיו מופיעים בשכונות ומכריזים על סחורתם: "יאלא יה בית [ביצים], אסקאר, יה תות, משמיש, משמיש, סברס, סברס" ועוד.

מאיר הזכיר לי את הסמינריסטית ציפורה חפץ שהייתה באה אלינו כמה פעמים בשבוע אחר הצהריים ומטיילת איתנו או מקריאה לנו סיפורים. היו אלה טיולים בין סלעי ירושלים. היינו קוטפים לנו טחב ירוק מבין הסלעים ובונים לנו כפרים מחלוקי האבן שמצאנו במקום ומרפדים בטחב. בשכונה זו הכרנו גם את משפחת שישון, משפחה ספרדית המקורבת לסופר בורלא. היו להם שני ילדים, הבת פנינה, בת גילי, והבן יעל, בן גילו של מאיר. התיידדנו מאוד עם הילדים, על אף שהוריהם היו רוויזיוניסטים ופנינה הייתה חברה בבית"ר. הם היו מכניסי אורחים ובילינו איתם שעות רבות.

הייתה לנו בשכונה חבורת משחק של ילדים. זה היה אזור של בנייה חדשה והתגלגלו שם כל מיני אביזרים. זכורה לי אמבטיה שהייתה מוטלת על צידה ליד אחד הבתים ואנו הילדים היינו אוהבים להתיישב בתוכה ולשוחח ולהשוויץ עד מאוחר בלילה, עד שאימא הייתה קוראת לנו הביתה.

עוד מעשה מתקופת מקור ברוך שלא נשכח מלבי הוא זה: ההורים נסעו ערב אחד והשאירו אותנו עם סבתא. הלכנו לישון, והינה הרגשנו פתאום טפטוף. גם סבתא התעוררה מטפטוף חזק בחדרה. נדרש ממש לשים דלי שיקלוט את המים. התברר שזה היה בדיוק ביום שבו ביתנו קיבל את המים. המצוף באחד המכלים היה מקולקל, והמים החלו לעבור על גדותיו. כיוון שהגג לא היה מזופת אלא פשוט מכוסה בלוחות אבן, חלחלו המים דרך התקרה. ירדנו אל השכנים בקומה התחתונה וביקשו עצה. איך נגמר העניין אינני זוכרת, אך את הרגשת קוצר היד כן; דווקא זה צריך לקרות כשההורים אינם.

אבא עבד בשנים ראשונות אלו בירושלים ב-PW, מחלקת העבודות הציבוריות של הממשלה בזמן המנדט. הוא עבד כשרטט. את העבודה קיבל בעזרת פרופסור ריינר, שהיה ידידו עוד באירופה, והיה בעמדה בכירה כמהנדס במחלקה. העבודה לא סיפקה את אבא, הן מבחינת התפקיד והן מבחינת השכר.

בשנת 1930 החלה תקופה של עלייה כלכלית. בתחילה באיטיות וכעבור כמה שנים הגיעה תקופת הפרוספריטי, כפי שקראו לזה בפזמונים של אותו הזמן. המצב הזה נגרם הודות לעלייה מגרמניה, שבתחילתה יכלו העולים עוד להוציא מגרמניה כספים. הדבר התבטא גם בגל של בנייה, ואבא התחיל לקבל עבודות פרטיות. הבית הרציני הראשון שקיבל אז לבנייה היה של ורנר סנטור, שהכירו עוד מימי הפולקסהיים והיה בתקופה ההיא גזבר הסוכנות. הוא היה רווק וגר ברחביה בבית קטן.

את רחביה, שהייתה אז שכונה די קטנה ונקראה רחביה א', התחילו להרחיב לרחביה ב' וג', ובאזורים אלה החלה הבנייה החדשה. אבא היה נוהג לקחת אותנו איתו לבניינים החדשים ולהראות לנו את הבנייה בכל תהליכיה, מחפירת היסודות, דרך בניית קירות האבן ועד ליציקות התקרה. הוא לימד אותנו להבחין בין האבנים השונות: האפורה, הוורודה והצהבהבה, לפי שמותיהן. "טובסי" היה שם האבן האפורה. את שאר השמות שכחתי. כמו כן למדנו להבחין בין צורות העיבוד השונות של האבן. מקצוע הסתת היה מקצוע מכובד ועסקו בו בעיקר ערבים. היהודים היו צריכים ללמוד זאת מהם.

יציקת התקרה בימים ההם הייתה מאורע מרגש ביותר ונעשתה לאחר הכנות קפדניות. אבא היה יוצא לפקח על העבודה ולוודא שמערבבים את כמויות המלט הנכונות ולא מבלפים. את הבטון ערבבו ביד עם טורייה ואז מילאו בדליים ומסרו מיד ליד בשרשרת ויצקו על שלד הברזל שהיה מותקן על הגג. זו הייתה תמונה מרשימה ביותר.

בסביבות 1930 פוטר אבא מעבודתו ב-PW בטענה שהוא עוסק בעבודות פרטיות. בתחילה עברה עלינו תקופה קשה למדי, אך אט אט החל אבא לקבל עבודות חדשות והמצב הלך והשתפר. אנו הילדים לא הרגשנו במיוחד בשינוי, פרט למקרה אחד שזכור לי ויכול להעיד על המצב הקשה. היה זה כאשר הנעליים שלי נקרעו ונאלצתי להישאר בבית, במקום ללכת לבית הספר, עד שיחזרו מהסנדלר, כי כסף לנעליים רזרביות או חדשות לא היה.

בתקופה ההיא קיבל אבא לעבודה גם את הבניין של קאופמן בתל אביב, שלימים נקרא קדמן והתפרסם באוסף מטבעות עתיקות. אף הוא היה מחוג הפולקסהיים. האיש הזה היה פנומן בין האשכנזים, שכן היה בעל לשתי נשים, ושלושתם גרו ביחד בבית אחד בשלום ובשלווה עם ארבעת ילדיהם המשותפים.

תוך כדי בניית הבית הזה התהדקו היחסים בין שתי המשפחות, ובהיות הילדים בגילים מתאימים נהגו בחופשות הקיץ לעשות החלפות: אני נסעתי לתל אביב לבלות בחברת אבישג ורפאל שהיו בני גילי פחות או יותר, ואמנון שהיה בן גילו של אחי היה מגיע לירושלים. כעבור כמה שבועות היינו מתחלפים.

אלה היו חופשות יפות, וההנאה התחילה כבר בעצם הנסיעה לתל אביב. הדרך הייתה יפה ומרשימה. כשהיו יורדים מההרים דרך שער הגיא הייתה הדרך הישנה עוברת באזור של כפרים ערביים של הפלאחים עד רמלה. בעונת הקיץ והסתיו אפשר היה לראות את הפלאחים בעבודתם עם כלים פרימיטיביים וציוריים. בתי הפלאחים היו לרוב בקתות

נמוכות עשויות טיט שבצבצו מתוכו אניצי הקש שעורבו בתוכו. לא היו טרקטורים וקומביינים, והכול נעשה בצורה פרימיטיבית.

היה יפה לראות את העבודה בגורן. התבואה הזחובה שוטחה בעיגול והיו דשים אותה במורג שנמשך על ידי חמור או גמל ולעיתים ישב עליו ילד קטן. לאחר הדישה והזרייה עמדו עם קלשוני עץ גדולים והעיפו את הגרעינים כדי להפריד בין התבן לבר. התבן הקל נערם לערמה אחת, והגרעינים נפלו ליד הזורה בערמה אחרת. בפעולות הללו קיבלו פסוקי התנ"ך שוב משמעות מוחשית. בסתיו אפשר היה לראות את החריש במחרשה הערבית הקטנה, מחרשת המסמר שנמשכה לרוב על ידי צמד שוורים. גם במשקים העבריים חרשו עם בהמות, אך היו אלה בעיקר פרדות והמחרשות היו עשויות מתכת. כשהיו מתקרבים לרמלה אפשר היה לפגוש את מוכרי התות השחור והעסיסי שכנראה גדל שם בסביבה.

נחזור לבילוי בחופש. אהבנו מאוד את הרחצה בים. החוף, שהתחיל מייד אחרי רחוב הירקון, היה צח ונקי. יכולת לבנות ארמונות בחול ולאסוף צדפים כאוות נפשך. עדיין זכור לי המציל המפורסם כץ, שזוף ורודף בחורות. לעיתים היו רוכבי סוסים דוהרים על החוף והורסים לנו את הארמונות. היה שם אדם אחד שפיסל בחול דמות אישה עירומה, שכמובן משכה את קהל הצופים ואף הרשימה אותי.

הבית החדש של הקאופמנים היה יפה להפליא וסביבו גינה נאה. היום היינו קוראים לו וילה. גם בו התאכסנתי באחד החופשים. נשות קאופמן, האחת הייתה רופאה, שולמית, והשנייה, גרט, מורה להתעמלות וריקוד. היא הייתה אחת ממעצבות ריקודי העם הראשונות בארץ. בבית שלהם היה אולם גדול שבו הייתה נותנת שיעורים. כשלא הייתה עסוקה, היינו אנו הילדים מתרוצצים ורוקדים בו.

ב-1932 עברנו שוב לדירה חדשה, ברחוב המלך ג'ורג', באחד מבתי חסבון. אף זה היה בית שבעליו היה ערבי אמיד. היו לו באותה סמטה כמה בתים, ובחלק מהם גרו כמה מידידינו משכבר הימים, כמו משפחת קרקואר ומשפחת שווייבה. הבתים נמצאו לאורך סמטה שהייתה מקבילה לרחוב המלך ג'ורג' מצד אחד רחוב שמואל הנגיד ומצד שני בין הבית לרחוב המלך ג'ורג' היה פשוט מגרש ריק. מצד צפון גבל הבית במגרש הפועל, אשר כבר הזכרתי. ליתר דיוק היה זה בית שכן לבית שבו גרו ריכרד ושולמית, סבו וסבתו של מור. זה היה בניין בן שתי קומות, ואנו גרנו בתחתונה. היו בו חמישה חדרים, מטבח גדול ושירותים, ומרפסת גדולה וכניסה ראשית. החדרים היו ערוכים משני צידי הפרוזדור הארוך. אלה היו שני חדרים גדולים ושלושה קטנים.

בשנה הראשונה למגורינו בבית זה גרו באחד החדרים הגדולים דיירי משנה בשם זיגפריד וסטפני הירש. הם היו זוג יקים. היא הייתה פקידה בממשלה, אם אינני טועה, אצל הצנזור, והוא היה מרצה לתורשה בבית הספר כדורי. כשהיה מכין את הרצאותיו, היה מרצה אותן לפניי ושואל לדעתי. כמו כן ביקש ממני להכין לו דיאגרמות הממחישות את חוקי התורשה: אם חזיר ים שחור מזדווג עם חזיר ים לבן, מה תהיה התוצאה בכל דור ודור? ואם

מפרים חבצלת לבנה עם חבצלת אדומה, אילו צבעים יהיו לפרחים בדורות הבאים? הוא עמל להסביר לי את הרעיון. אודה שאז עוד לא התעניינתי כל כך בנושא, אבל את הדיאגרמות ביצעתי לשביעות רצונו.

להירשים האלה היו הרבה תקליטים יפים של מוזיקה קלאסית ומוזיקה קולית בגרמנית, ואני אהבתי מאוד לשמוע אותם. אצלם הכרתי לראשונה את אופרה בגרוש, וכשהציגו את ההצגה בתיאטרון האוהל בתרגומו של שלונסקי, לקח אותי אבא לראותה. נהניתי מאוד מההצגה. קנינו את חוברת הפזמונים בתרגום עברי, ואני לא חדלתי מלפזם אותם, בזיזים קלים כמובן. היינו ביחסים לבביים עם ההירשים, ולעיתים קרובות הם היו סועדים איתנו בערב. אימא ואני טענו שסטפני מאוהבת קצת באבא.

אחד מחדרי הבית שימש לאבא כמשרד וחדר שינה. אימא ישנה בחדר הגדול ששימש גם כחדר אוכל. חדר קטן אחד היה לסבתא, ושני לאחי ולי. כעבור שנה עזבו דיירי המשנה, והמשרד של אבא גדל ושכן בשני חדרים.

גרנו בדירה הזו במשך ארבע שנים, עד שעברנו לבית שאבא בנה בצפון תלפיות. כאמור, בתקופת הפרוספריטי הרבו לבנות אנשים פרטיים ומוסדות. אבא בנה בתים רבים בשכונות רחביה, השתתף בתחרויות למבנים ציבוריים, ולעתים אף קיבל את הפרס הראשון. כך בנה את בית ההסתדרות בירושלים, בנק אשראי בתל אביב, מעונות עובדים ועוד בניינים שונים. הוא קיבל כל כך הרבה עבודה שהיה צריך להעסיק עוזרים. מכיוון שבאותה תקופה גברה העלייה מגרמניה, היו בין המועסקים אדריכלים ומהנדסים שבאו זה עתה משם. אך גם בני הארץ היו: סטודנט שסיים את לימודיו בטכניון או סתם מתלמד. בתקופת השיא עבדו במשרד שישה אנשים מלבד אבא. אני זוכרת את כולם, במיוחד את סימון, "שימון" כפי שקראו לו, שהיה בחור ממשפחה דתית, צנום ומבוש, שרצה ללמוד שרטוט. הוא התקבל כמתלמד וכנער שליח. אבא טען שהוא מטומטם חסר תקנה, אך השאירו כי היה משרטט יפה כל כך.

החיים במשרד היו תוססים. אנו הילדים למדנו במקצת את התהליכים של הבנייה והתמצאות בתוכניות. אבא היה מקבל את הבניין בדרך כלל באחריות מלאה, והיה שוכר את הקבלנים השונים לבנייה גופה, לאינסטלציה ולחשמל. הוא היה מבקש הצעות מחיר מכמה קבלנים, מעיין בהן ולבסוף מחליט למי למסור את העבודה.

תכונה אופיינית של אבא בעבודתו, לא מהבחינה הארכיטקטונית, הייתה היסודיות שלו. הוא דאג לכך שבעלי הבית הנבנה, שלרוב לא הבינו בתוכניות, באמת יקבלו מושג כיצד ייראה הבית שלהם וכמה תעלה בנייתו, ולרוב גם עמד בכך. כן היה מקפיד על עריכת חוזים עם בעלי הבית והקבלנים, שהיו מחייבים את כל הנוגעים בדבר. פעם גם ראיתי כיצד הדבר פעל. היה זה בבניית בית אוליצקי. הגברת אוליצקי הייתה אשתו של דוקטור יקה למתמטיקה, והיא זו שניהלה את כל העניינים הכספיים. היא הייתה אחות במקצועה, אישה גבוהה, שחורת שיער, בעלת חוטם חד כמקור של ציפור. היו לאבא הרבה צרות איתה. תמיד

היה מתרגז לאחר פגישה עימה, ומקלל בחמתו הרבה. לבסוף תבע אותה למשפט ואף זכה בו, והשמחה בביתנו הייתה רבה.

על אף שהמשרד היה בתוך הבית, אבא לא היה מגיע בזמן לארוחות, ועבד עד מאוחר בלילה. אנו רגילים לכך גם מגוסטב שלנו. חוויה מיוחדת הייתה כאשר היו מתכננים לתחרות. אף פעם לא הספיקו ותמיד היו צריכים לעבוד ביום האחרון עד לשעות הבוקר המוקדמות, להכין את התוכניות לפי התקן, לחתום עליהן בחומר חותם אדום ולשלח למען. בסיום העבודה היו משיקים כוסות ומקווים להצלחה. כשנודעו התוצאות, נסבו השיחות על השופטים, הפרוטקציות וכו', כמו שנהוג אצלנו היהודים.

כשעברנו לדירה ברחוב המלך ג'ורג' הרשה לעצמו אבא בפעם הראשונה להזמין רהיטים חדשים. את הרהיטים תכנן בעצמו. אני עוד המשכתי לישון על מיטת החלוצים שלי, אך לחדר הילדים הוזמנה אצטבה לספרים וצעצועים, שבתחתיתה הייתה מגירה גדולה על גלגלים עבור הקוביות שלנו שכבר הזכרתי. צבע האצטבה היה ירוק חסה. אצטבה זו הפכה בגלגול הבא שלה לארון שולחן שקיבלתי כאשר רבקה נולדה, ושימש עבור החתלות. רהיט זה נמצא אצלנו עד היום ומשמש לי שולחן כתיבה. כן הוזמן שולחן כתיבה גדול בצבע שחור עבור אבא, שולחן אוכל עם ארבעה כיסאות וספסל וארון בגדים גדול. כל הרהיטים האלה היו צבועים בשני צבעים: כתום ושחור. הם היו מאוד יפים. הארון נמצא אצלנו עד היום במחסן, רק שצבעו ירקרק.

כעת, התחילו להרגיש אצלנו בבית את הפרוספריטי. עם עליית היקים התחילו להתפתח בתי קפה עם עוגות טובות, מעדניות ועוד. מעדניה אחת כזאת הייתה ברחוב המלך ג'ורג' ונקראה שטרנשוס, ואפשר היה לקנות בה מכל טוב. בתקופה ההיא כל זה עלה על שולחנו. אני שהייתי בגיל הגדילה זללתי בלי סוף, ואבא היה נוהג לומר לי בחיוך, "אכלי ורדה'לה, אכלי עד שתתפוצצי".

את מוצרי המכולת הייתה אימא קונה באמצעות הזמנה טלפונית (כן, בדירתנו זו קיבלנו גם טלפון). מחנות נוסבאום שקנינו בה כבר כשגרנו במוסררה. היא נמצאה ברחוב שבטי ישראל, בדיוק בכניסה למאה שערים. את המצרכים היה מביא ויקטור ההונגרי רחב הגרם, בעל השפם הקטן, שהיה לו אופנוע עם סירה ובה טען את הסחורות.

הייתה לאימא עוזרת מדי יום. כיוון שנגעתי בצד הכלכלי של חיינו, אסטה מעט ממהלך העניינים ואתאר משק בית בימים ההם, בהנחה שמשק ביתנו ייצג צורת חיים שכמוה חיו רבים. כשאני חושבת איך התנהל משק הבית בילדותי לעומת משק הבית שלי היום, הרי אני מרגישה כאילו את משק כנפי ההיסטוריה של התפתחות החיים החומריים שחלה בשישים השנים שבהן אני מודעת לסובב אותי. אתחיל באמצעי הבישול.

היו מבשלים אז על פרימוסים ופתיליות – כלים שכיום אפשר למצוא אולי רק במוזיאונים. הפרימוס היה כלי "רצחני" למדי: הוא הקים רעש אימים בזמן הבישול, ואם לא נזהרת בשעת הדלקתו, היה מתיז סילון נפט בוער ומפיח. הוא פעל על נפט, עם מכל נחושת

שהיה צריך להבריק לעיתים קרובות, ומשאבה קטנה שבה היו מפמפמים כדי להעלות את הנפט אל ראש המבער. לפני ההדלקה היה צריך לחמם את הצינור בספירט; רק אז ניתן היה להצית את האדים שהתפזרו סביב ה"כתר". אך אם הקדמת לפמפם – הפרימוס היה מתמרד, ופולט זרם נפט מפויח במקום להבה נקייה.

אמצעי בישול אחר היה פתיליות, או "לואיזות חרוצות", כפי שסבתא נטי הייתה קוראת להן. זה היה כלי שהיה בוער בעירה איטית כמו מנורת נפט, כלומר היו לה שניים או שלושה פתילים רחבים שטבלו במכל נפט עגול, שמעליו היה גליל נפרד שישב על המכל והגן על הראש, ולו סידור להנחת הסיר וכן דלתית קטנה להדלקת הפתילים. גם הפתיליה יכלה לעשן ולפיח היה והרמת את הפתיל גבוה מדי.

התוצאה של הבישול בדרכים הללו הייתה סירים מפויחים. אחת העבודות הקשות הייתה הברקת הסירים, שלרוב היו מאלומיניום. בשנים הראשונות היו מבריקים אותם בחול שמכר ערבי שהיה עובר עם חמורו ומכריז "רינה רינה".

ברבות השנים הגיעו ספוג הברזל וצמר הברזל, הקרוי היום רוקח, אשר הביאו לתוצאות טובות יותר. כשלמדנו בשיעורי כימיה ששכבת החמצון הנוצרת על גבי הסיר משמשת הגנה מחמצון נוסף ולכן אין טעם לטרוח בהברקת הסירים, ניסיתי לשכנע את אימא בכך, אך היא טענה שכימיה לחוד וסירים מבריקים לחוד... כשאני חושבת היום על הבישול במיקרוגל, ששמים בו קערה ובתוך דקות מגישים אותה לשולחן, נראה לי המרחק גדול מאוד. ברבות הזמן פיתחו גם פרימוס עם ראש שקט אשר הקל קצת את הרעש במטבח. גם הפתיליות התפתחו, וברבות הזמן ניתן היה למצוא מכשירים שהתבססו על אש כחולה ויעילה יותר, ושימשו לבישול ולחימום בחורף.

מקררים חשמליים לא היו כמעט, ולנו גם לא היה מקרר קרח. היה פשוט חדר אוויר. זה היה ארון בנוי בקיר הפונה כלפי חוץ. בקיר היה פתח מכוסה רשת לכניסת האוויר. שם היו מחזיקים את מצרכי המזון. חלב צריך היה לקנות יום יום. היה מביא אותו מחלק החלב בכד פח גדול ומחלקו בכוס פח גדולה בעלת ידית, שהייתה מסומנת לפי אוקיות. רוטלים ואוקיות היו מידות המשקל. רוטל היה קרוב לשלושה קילוגרם והכיל 12 אוקיות. את החלב היה צריך להרתיח כי לא היה מפוסטר, והיה צריך להשגיח שלא יגלוש בשעת ההרתחה. אהבתי להסתכל איך קרום החלב עולה לאט לאט בצורת כיפה ובהגיעו כמעט לשולי הסיר – לכבות מייד את האש. אהבנו גם לאכול את הקרום השמן כאשר החלב התקרר. אבל אוי לנו אם מצא אבא קרום שומן בחלב שהוסיף לקפה.

תוצרת תנובה כבר התחילה להופיע בשוק. הלֶבֶן, מה שאנו קוראים לו היום גיל או אשל, היה משווק בכוסות זכוכית כבדות. לרוב הכנו את הלבן בעצמנו מחלב עם תוספת כפית שמנת או לבן, והוא היה הרבה יותר טעים. חמאת תנובה לא אכלנו, כי הייתה יקרה מדי. על אף הציווי לאכול תוצרת הארץ, קנינו בדרך כלל חמאה שהבריטים ייבאו מאוסטרליה. היא הייתה צהובה ומלוחה. הפירות והירקות היו לרוב תוצרת ערבית:

משמשים, תפוחים ואגסים ייבאו מלבנון ומסוריה. בכלל, הבריטים הביאו הרבה מצרכי מזון מהחוץ.

הרבה מצורכי הבית היו מסופקים על ידי רוכלים. לכל רוכל הייתה הקריאה המיוחדת לו. היה אחד שהיה נסחב עם מתקן של אבן משחזת ומכריז ביידיש, "משחזיז מספריים וסכינים". אחר היה מכריז באותה שפה, "מלבינ כלי נחושת, פיילות, דודים וסירים". הפיילה היא מין גיגית עגולה וגדולה ששימשה לכביסה. לעיתים קרובות הייתה עשויה מנחושת ומולבנת מבפנים כדי שהכביסה לא תינזק.

וכיצד היו מכבסים? לא במכונות כביסה, פשוט בידיים. אך לא כל אישה הייתה מכבסת לבד; הייתה זו עבודה קשה ביותר. היו נשים תימניות או ערביות שהתפרנסו מעבודת הכביסה. פעם בשבוע הייתה באה אלינו הכובסת ומבצעת את המלאכה. זה היה יום קשה ביותר לאימא. היה צריך לעזור לשטוף, לתלות, להוריד את הכביסה ולקפל כראוי. את הכביסה הלבנה היו מרתיחים בדוד גדול מנחושת או אבץ, על גבי פרימוס גדול במיוחד, פרימוס הכביסה, או פשוט על גבי מדורה שערכו בחצר. היה צריך להכין אוכל מיוחד לכובסת, שלרוב לא אכלה את האוכל שאנחנו "השכנוזים" היינו אוכלים.

אימא הייתה קפדנית ודייקנית מאוד. עניין מיוחד היה יישור הסדינים שהורידו מהחבל. עשו זאת בשתיים, כל אחת תפסה קצה אחד של הסדין ואספה אותו בשתי ידיה, כאסוף הרמוניקה, ואז החלו למשוך בצורה אלכסונית, פעם לקצה אחד ופעם לקצה שני, עד שהסדין התיישר. אחר כך מקפלים יפה, וכך כבר היה יותר קל לגהץ.

יום קשה אחר היה יום התופרת. יום זה חל רק פעמיים בשנה, בסתיו לתפירת החורף ובאביב לתפירת הקיץ. לא היו כל כך הרבה בגדים מוכנים כמו עכשיו, והיו תופרים לאימא ולילדים את הבגדים העליונים בבית. לאבא היו תופרים את החליפות אצל חייט. זה היה עניין שלם. כשאבא חזר עם החליפה החדשה, גילה שהיא לא מונחת כראוי. מדי פעם החליפו חייט, אך הבעיה נפתרה רק כשהגיעו החליפות המוכנות. החייטים היו תופרים גם את מעילי החורף. כשהתופרת הייתה צריכה להגיע, הייתה אימא מבשלת מבעוד יום כדי שתוכל לעזור לתופרת, כך שזו תספיק כמה שיותר. לפעמים עבדה התופרת יומיים-שלושה רצופים. היא תפרה לנו פיג'מות לאימא, סבתא, לי שמלות ולאחי חולצות. לקראת אותו יום הייתה אימא מכינה בדים מתאימים לעונות השנה. הדבר שהיה שנוא עליי במיוחד היה המדידות. מדידה ראשונה, מדידה שנייה, סימון המכפלת. היה צריך לעמוד בשקט. מדי פעם דקרה התופרת לא בכוונה. לי לא הייתה סבלנות לכל זה. לבסוף, כמו אצל אבא, השמלה יצאה בדרך כלל פחות מוצלחת מאשר במדידה.

כשמניתי את הרוכלים השונים, שכחתי להזכיר את האיש עם הדוב. זו הייתה חווית ילדות שהזכירה קרקס. היו פעם דובים בארץ. אומרים שעד סוף המאה ה-19 עוד נמצא בארץ הדוב הסורי, והינה היו רוכלים, אומנם בודדים, שהיו מסתובבים ברחובות כשהם אוחזים בידם האחת דוב קשור בחבל ובשנייה תוף, והיו מרקידים את הדוב לקצב התוף.

אחרי האיש עם הדוב הייתה נמשכת חבורת ילדים שרצו לצפות במחזה, כאשר מי מהם הביא כמה פרוטות לשלם לאיש כדי שירקיד את הדוב. היה זה דוב צהוב ועלוב למדי. אימא ריחמה עליו. כשביקשנו פעם כסף כדי שירקוד לפנינו, שאלה אימא, "האם את יודעת כיצד הדוב לומד לרקוד? שמים אותו על גבי תנור חם, וכיוון שחם לו ברגליים, הוא מתחיל לרקוד." איני יודעת על מה ביססה אימי את הסיפור, לי הוא גרם לכך שלא רציתי יותר לראות את הדוב המסכן רוקד.

כשגרנו ברחוב המלך ג'ורג' נסעה אימא בפעם הראשונה להתראות עם אחותה רוזה בפריז. כעבור שנה נסעו ההורים יחד לחופשה במצרים. רשמי אבי מנסיעה זו היו חזקים, וסיפוריו הרשימו אותי מאוד. כ-40 שנה אחר כך, כשנפתח הגבול עם מצרים, רציתי בכל מחיר לבקר שם. את הטיול הזה ערכנו זמן קצר לאחר שאבא נפטר. במשך כל הטיול הייתה לי הרגשה מאוד משונה, כאילו רוחו מלווה אותי, כאילו החלפתי איתו דעות על כל מה שראיתי, וניסיתי לתאר לעצמי איך הוא הרגיש כאשר ביקר שם. נסיעות אלה של ההורים התאפשרו הודות למצב הכלכלי הטוב ששרר בארץ בשנים 1932–1936, עד שהחלו מאורעות 1936. ארבע השנים שגרנו בבית הזה היו לגביי שנים מכריעות מבחינת התבגרותי. חלו בהן התפתחויות חשובות לגביי, וכן אירועים כלליים שהותירו את רישומם בארץ ובכלל.

התפתחויות ואירועים אלה היו המעבר מבית ספר יסודי לגימנסיה, כניסתי לתנועת הנוער, הגעת קרובי משפחתנו מגרמניה בעקבות עליית היטלר, בניית ביתנו הפרטי בצפון תלפיות, מותה של סבתי ופריצת מאורעות 1936. מן המאורעות התרשמתי רק בצורה עקיפה, רק כאשר השפיעו על הדברים שקרו לנו באופן ישיר. הייתי ילדה ששקועה בעצמה ובחלומותיה, ולא כל כך התרשמתי מהעולם החיצוני. אספר כאן על כל אחד מהעניינים כפי שזכור לי וכפי שהתרשמתי ממנו.

המעבר מבית הספר קלן לגימנסיה

בשנת 1932 עוד למדתי בבית הספר קלן, שעבר בינתיים למשכנו החדש בבניין מרווח הרבה יותר מהקודם. זה הבניין שבו נמצאה לאחר מכן תחנת קול ישראל, ברחוב הלניה המלכה. זו הייתה השנה האחרונה ללימודי בבית הספר זה, כלומר כיתה ו'. לאחריה עברתי ללמוד בגימנסיה העברית בירושלים. הגימנסיה נמצאה ברחביה, קרוב למדי לדירתנו ברחוב המלך ג'ורג'. כל בני הכיתה, שהיו בסך הכול עשרה ילדים, פרט לניסים אבוזגלו, עברו יחד לגימנסיה. היו בליבנו חששות איך נסתגל לבית הספר החדש הזה, שלמדו בו בכיתה אחת שלושים וחמישה עד ארבעים תלמידים, בשיטות שונות מאשר אלו שהיינו מורגלים בהן.

כאן המקום להרחיב קצת על בית הספר קלן, שהיה באמת בית ספר מיוחד במינו. הייתה לו השפעה גדולה על התפתחותי ועל דרכי בהוראה בשנים הבאות. כפי שאומרים, גירסא דינקותא. את בית הספר הקימה ב-1921 דבורה קלן – מיס קלן, כפי שקראו לה – שהגיעה ארצה כבר בשנת 1920. זה היה בית ספר פרטי בפיקוח של ועד הורים מטובי האינטליגנציה של ירושלים באותם ימים. לבית הספר פנו הורים שרצו להעניק לילדיהם

חינוך חדשני ומודרני. פרטים עליו אפשר למצוא בחוברת שיצאה לזכר דבורה קלן המצויה אצלנו.

אף שהיה זה בית ספר פרטי, הוא היה פתוח גם לחסרי יכולת, ושכר הלימוד בו הותאם ליכולתו של כל אחד. בכיתתנו למשל, למד ניסים אבוזגלו, שהיה מעדות המזרח, כנראה ממשפחה מאוד נצרכת, אולי אף יתום. אנו אומנם התבדחנו על חשבוננו, אך בדרך כלל הוא זכה ליחס הוגן, אף שרמתו הייתה שונה בהרבה מזו של רוב התלמידים בכיתה.

אהבנו את בית הספר. החיים בו היו מלאים חוויות. תוכנית הלימודים לא הייתה פורמלית; לא היו בחינות וציונים, וכמעט שלא היו ספרי לימוד. העברית לא נלמדה כמקצוע מיוחד, אלא מתוך הפעילות בשאר הלימודים. מבחינה מסוימת הייתה זו נקודת תורפה של בית הספר. אם היו ילדים, כמו למשל אחי, שהיה להם קשיים בקליטת הקריאה, הם עברו מכיתה לכיתה מבלי לדעת לקרוא, דבר שבתקופה מאוחרת יותר התנקם בהם.

גברת קלן הייתה בדעה שאם הילד מוכשר בכל העיסוקים האחרים, הוא יגיע לכלל קריאה כאשר באמת יזדקק לה. בכך נקטה את שיטתו של המחנך האנגלי ניל. אני התנסיתי באח ובבן שהתקשו בקליטת הקריאה. חלקתי מאוד על השיטה הזו כשנעשיתי עצמי למורה. בשטחים אחרים למדתי הרבה מדרכי החינוך וההוראה שהיו נהוגות בבית הספר. הלימוד היה מאורגן סביב פעילויות שהיו קשורות באופן ישיר לחיים. גברת קלן הייתה לבטח מושפעת מהמחנך האמריקאי דיואי, שפעל וכתב בזמן ההוא והשפיע גם על התורות שלימדו בסמינר הקיבוצים שבו למדתי כעבור שנים.

כך למשל, חשבון למדנו סביב הפעילות בחנות בית הספר, שבה כל התלמידים היו קונים את מכשירי הכתיבה והמחברות. את החנות ניהלה הכיתה הגבוהה של בית הספר. בני כיתה זו היו קונים את החומרים עבור החנות אצל קרלין, בעל חנות מכשירי כתיבה ברחוב יפו. אני זוכרת שביקרנו שם כאשר כיתתנו הייתה אחראית על החנות. פעולות שונות בחשבון למדנו באמצעות משחקים, שאהבנו מאוד. אינני זוכרת כלל שהיו לנו ספרי חשבון. היסטוריה למדנו על ידי סיפורים והסתכלות בספרי תמונות מתקופה עתיקה. על האדם הקדמון למדנו מתוך הספר שוכני המערות שהיה אהוב עלינו מאוד. כשלמדנו על כלי האבן של האדם הקדמון, ביקרנו במוזיאון רוקפלר שאז היה עוד בבניין הישן, וראינו את כלי הצור. כמו כן ערכנו טיול לחפירות בסבסטיה ליד שכם. אביו של יוסי סוקניק, הארכיאולוג, עבד שם. זה היה טיול מרשים מאוד. את הלימוד ליוונו בהתבוננות בתמונות נפלאות של ציורי מערות מהאוסף הפרטי של הגברת קלן.

גברת קלן הייתה בוגרת של כמה מכללות לאומנות בארה"ב, והיא הורתה את הציור בבית הספר ושמה על כך דגש רב. בבית הספר היה חדר גדול שבו היו מתכנסים לשיעורי ציור. היו מציירים על גבי גיליונות גדולים, דבר שלא היה נהוג אז בשאר בתי הספר. הגיליונות היו על קני ציור והיינו מציירים בעמידה. לצביעה השתמשנו בצבעי מים משובחים בשפופרות. כל ילד היה שוטח את הצבע על לוח הצבעים שלו. בתחילה קיבלנו

הדרכה קפדנית כיצד להשתמש בצבעי המים. למדנו גם את חוקי הסימטריה בעזרת מראות ובהכנה של כל מיני עבודות הקשורות לכך ועוד כהנה וכהנה. דגש רב הושם גם על לימודי המלאכה. למדנו אריגה, כריכת ספרים, נגרות וחקלאות. לכבוד חג החנוכה לימד אותנו המורה לנגרות להכין סביבון מעופרת יצוקה, דבר ששימח אותנו מאוד. המורה הזה גם היה מפגין בפנינו "עשיית שריר" להנאת כולנו.

דגש נוסף ניתן על לימודי הטבע. את מורנו לטבע, אמוץ כהן, אני זוכרת עד היום. אני זוקפת לזכותו את ידיעותיי בתחום ואת אהבתי לו. הוא לימד אותנו לעבוד בגינה ולהכין ערוגה כהלכה ויצא איתנו לטיולים בעיר ובסביבתה. כל דבר למדנו מניסיון ומעבודה. אני זוכרת מקרה לא נעים שהיה לי איתו. הוא רצה לערוך ניסוי כדי להראות לנו את השפעת השמש על ירקרקותו של העלה. לשם כך התקין לוח קטן מקרטון שבתוכו גזר את השם ורדה, והידק אותו בסיכה על אחד מעלי החמניות שלי. לכל ילד הייתה ערוגה והוא היה מטפל בה. היו אלה ערוגות יפות במיוחד. אני ניגשתי לסיור בערוגתי ומצאתי את הלוחית. כיוון שלא הבנתי מה מטרתה, פשוט סילקתי אותה. כעבור כמה ימים ביקש המורה להראות לנו את תוצאות הניסוי ולא מצא את הלוחית. כמובן, אמרתי שזרקתי אותה, וחשתי בכעסו. זו הייתה הרגשה לא נעימה.

אמוץ כהן אף לימד אותנו תנ"ך – ישירות מתוך החומש השלם. לנו היו בבית מקראות גדולות עם כל הפירושים בכתב רש"י, שאותו למדנו לקרוא בכיתה. את פירושי רש"י אהבנו מאוד. היסטוריה וחשבון לימדה אותנו הגברת שור. היא הייתה רווקה ממושקפת עם גיבנת קטנה, ואהבנו אותה מאוד. ריתמיקה ומוזיקה לימדה טרזה גויטיין שהייתה ממציאה יחד איתנו מנגינות.

ללימודים נוספה גם עבודה: עבדנו במטבח בית הספר בעזרה בבישול, בעריכת השולחנות ובפינוי הכלים בהדרכת המבשלת הזקנה דינה, עם התבלול בעינה האחת, שהייתה אישה חביבה.

מספר התלמידים בבית הספר היה קטן: כחמישים או שישים ילדים בכל הכיתות יחד. מסיבות היו משותפות לכל בית הספר. זכורות לי ההכנות למסיבת סוף השנה שבה העלינו הצגה באולם אדיסון. אני מתארת לי שההכנסות היו למען בית הספר, אשר לא קיבל תמיכה מוועד הקהילה או מן הממשלה ותמיד סבל מחוסר בתקציב. נושא ההצגה היה יציאת מצרים או השבטים במדבר. את התלבושות הכנו בעצמנו. למדנו את סמלי השבטים השונים וציירנו מגינים עם הסמלים הללו. הציירים מכל הכיתות היו מתאספים אחר הצהריים כדי להכין את המגינים עבור ראשי השבטים. גם אני הייתי בין המציירים. ציירתי את סמל הדודאים לשבט ראובן. לשם כך הייתי צריכה ללכת לחפש את הצמח עם פירותיו. הציור על המגן עלה יפה. הרגשתי עצמי מאוד חשובה כשלידי צייר יגאל סוקניק (ידין), שהיה מהתלמידים הבוגרים. הוא צייר סמל הרבה יותר מסובך – של שבט זבולון: ספינה לפי סגנון הספינות היווניות העתיקות, על פי תמונה שקיבל מגברת קלן.

בבית הספר היו נהוגות אספות שבהן היו דנים בבעיות שונות. הייתה לנו תלבושת מיוחדת שכללה מכנסיים קצרים מנופחים קצת עם גומי, וילדים אחרים היו צוחקים מאיתנו. היינו שונים, אך הרגשנו טוב בבית הספר והיינו גאים בו. זה היה בית ספר חדשני שבלט על רקע בתי הספר העממיים האחרים בירושלים, שהיו הרבה יותר שמרניים. בתי ספר אלו היו נפרדים לבנים ולבנות, ובוגריהם החלו ללמוד יחד – בנים ובנות – רק בגימנסיה. כך היה בית הספר למל לבנות, תחכמוני לבנים ועוד בתי ספר שנקראו פשוט לבנות א', לבנות ב', לבנות ג' – וכנ"ל לגבי הבנים. היו גם בית הספר אליאס שבו למדו בצרפתית, ובית הספר על שם אוולינה דה רוטשילד, או כפי שקראו לו "בית ספר לנדאו", שבו למדו באנגלית. זה היה בית ספר לבנות, ועל גברת לנדאו שכנראה ניהלה אותו שרו את השיר הבא: "גברת לנדאו, גברת לנדאו, רוקדת טנגו על גלגלים, על גלגלים, על גלגלים על גלגלות", כנראה בגלל הסיפורים שסיפרו על שיגעונותיה.

המעבר לגימנסיה לווה בחששות, אך היסוד הבריא והחי שקיבלנו בבית הספר קלן עזר לנו להסתגל לבית הספר החדש. עד מהרה סיגלנו את דרך הלימוד החדשה, אף שלא הייתה חביבה עליי. אני התקשיתי בעיקר בעברית, וזה הפך למקצוע מייגע ומייאש עבורי. בכל פעם שהחזירו לי את ההכתבות עם הסימנים האדומים מתחת לשגיאות הכתיב הרבות נתקפתי ייאוש. למעשה, לא הצלחתי להתגבר על הכתיבה בשגיאות עד שנעשיתי בעצמי למורה בהיותי בת שלוש. גם הדקדוק העברי שלמדנו אצל המורה יונה האדום והרגון נכנס רק בקושי לראשי. בכל זאת, בבחינות הבגרות עברי קיבלתי את הציון "כמעט טוב", שהיה עבורי ציון גבוה מאוד, כי ציון המגן שלי היה מספיק בקושי.

הדבר הראשון שהיינו צריכים להתרגל אליו בגימנסיה היה שקראו לנו בשמות המשפחה. למורים היינו צריכים לפנות בשם המשפחה בהקדמת אדון או גברת כמו בבית הספר קלן, אך לפנות אליהם בגוף שלישי. מספר התלמידים הגדול בכיתה, הישיבה בשורות עורפיות, העמידה בעת כניסת המורה לכיתה, הקריאה המייגעת של השמות מן היומן כדי לוודא שכל התלמידים נמצאים וחוסר הקשר הישיר אל המורה – כל זה היה זר ושונה.

עד מהרה התערבבנו בחברת הכיתה הכללית וכל אחד מצא לו את חוגו. אני הייתי תמיד קצת יוצאת דופן ולא השתלבתי במיוחד. הייתה לי חברה טובה אחת עוד בבית הספר קלן בשם רחל גרינפלדר, שהייתה ילדה מופנמת מאוד וביישנית. בגימנסיה התרחקנו זו מזו, והחלה חברותי עם חלוייה לטבינובסקי, שהייתה גם היא תלמידה בבית הספר קלן. חברות זו נמשכה לאורך כל שנות לימודינו, והיה לי די בה בתקופה זו. בכיתה הייתי ביישנית למדי ולא העזתי להצביע, למעט כמה מקרים יוצאי דופן.

על אף השוני הגדול שתיארתי, יש לומר שגם הגימנסיה הייתה בית ספר טוב, והיו בה כמה מורים מעולים וזכורים לטוב. כמובן, היחסים איתם היו אחרים לגמרי מהיחסים בבית הספר קלן.

לימודי הטבע והציור היו מאכזבים בהשוואה לבית הספר הקודם, אך המשכתי לאהוב את המקצועות הללו. מורנו לטבע בשנתיים הראשונות היה דוקטור שלם, אותו אדם שעזר לי לשאת את הסל עם הריבות לדירתנו במוסררה. הוא היה מורה מלא חיים, ואף ערך לנו לפעמים טיולים. בשנה הראשונה למדנו על צמחים והוא לימד אותנו כיצד לייבש אותם ולהבחין בחלקיהם ובמשפחותיהם. בשנה השנייה למדנו זואולוגיה לפי ספרו של אהרונז, מבלי לראות אפילו צורה אחת של בעל חיים, מה שהיה עלוב למדי.

חשבון והיסטוריה למדנו אצל דוקטור ברתנא שהיה גם מחנכנו בכיתות ג' ו-ד' של הגימנסיה, המקבילות לז' ו-ח' בחטיבת הביניים של היום. הוא היה מורה טוב ואהבתי את המקצועות שלימד. הסופר דב קימחי לימד אותנו עברית ותנ"ך. כשקרא לפנינו פרק מירמיהו, זו הייתה חוויה. הוא הטיל עלינו ללמוד בעל פה קטעים שלמים, ואיני מצטערת על כך. אלו פרקים שבחלקם שמורים בזיכרוני עד היום, אך בשעתו, כשהיה עליי לחזור על קטע בכיתה, תמיד הייתי מתבלבלת ושוכחת. בסופו של דבר הייתי מקבלת הוראה לשבת, ומישהו אחר שהיה מיטיב לזכור ממני היה ממשיך.

קמחי זה הוא גם זה שסימן לי את שגיאות הכתיב בקווים אדומים שגרמו לי לחוסר ביטחון מוחלט בשעת כתיבת כל חיבור וחיבור שהייתי צריכה להגיש. בדרך כלל היו חיבוריי עלובים למדי, וזאת כנראה משום שהנושאים שנתן לא הלהיבו אותי. כאשר נתן נושא שהלהיב את דמיוני, הצלחתי לכתוב ברמה שעלתה הרבה על רמת חיבוריי הרגילים. כך קרה פעם שכשכתבתי חיבור על מגילת רות, שהיה יפה במיוחד. המורה לא האמין שכתבתי את החיבור בעצמי, והאשים אותי בפני כל הכיתה בכך שהעתקתי אותו, כיוון שסיפור דומה נמצא כתוב באחד הספרים. הדבר פגע בי כל כך עד שפרצתי בבכי בכיתה. וזאת עליכם לדעת: אף על פי שלא הייתי תלמידה מצטיינת, לא העתקתי במבחנים ולא שיקרתי למורים.

כשראה המורה את המצב, הפסיק את חקירתו והזמין אותי לחדר המורים לאחר השיעור. שם התחיל שוב בחקירה. למזלי היה שם המורה לאנגלית דוקטור נאמן, שכנראה הכיר אותי יותר. הוא שאל מה העניין, וכששמע אמר: "אתה יכול לסמוך על קוצ'ינסקי, היא לא משקרת." ובזה נגמר העניין. דוקטור נאמן היה אדם קצת מצחיק. ראשית, היה רווק, וכנראה מתוך זה רגיש לנערות. כדי שיצרו לא יסיח את דעתו, אסר על הבנות לבוא לכיתה בלבוש שאינו צנוע. מי שבאה לכיתה בשמלה ללא שרוולים הוצאה מהכיתה. משום מה זכיתי אצלו לחיבה מיוחדת. הוא היה נעמד ליד המכתבה שלי ומדקלם לי שיר באנגלית: "My love is like a red rose". הדבר תמיד הביך אותי ושימח מאוד את שאר התלמידים. מסיבה זו התחלתי לפתח עוינות כלפיו ולהפריע בשיעורים. בכיתות הגבוהות, כאשר למדנו איתו את קוריולנוס של שייקספיר והייתי עוד ממשיכה להפריע קצת, אף שכבר לא הייתה לי טינה כלפיו, היה נוהג להוציאני מהשיעור בלוויית הפסוק מקוריולנוס: "There is a world elsewhere".

מורים אחרים זכורים לטוב הם הדוקטור לדישנסקי שהיה מחנכנו במגמה הריאלית והורה מתמטיקה ופיזיקה. אבי-זוהר, המורה לכימיה שהיה פרופסור מפורז, היה אף הוא איש חביב מאוד. בשיעוריו אומנם תמיד הייתה מהומה, אך אני אהבתי מאוד את הניסויים שהיינו עורכים בהדרכתו בחדר הכימיה והפיזיקה.

בגימנסיה היו גם פעילויות מחוץ ללימודים, כמו חגיגות ראש חודש שבהן היו מופיעים תלמידים מכיתות שונות בנגינה, וחוג דרמטי שבו הכינו הצגות לאירועים שונים, בעיקר הצגות סוף שנה. לי היה קשה להזדהות עם כל זה. בבית הספר שהיה גדול מאוד לעומת בית הספר קלן, הרגשתי במידה רבה זרה.

בכל זאת, התרשמתי מאוד מהצורה שבה נהגו לחגוג את ט"ו בשבט. בחגיגות השתתפו כל בתי הספר של ועד הקהילה. בית הספר קלן אף פעם לא השתתף באירוע הזה. מהגימנסיה השתתפו הכיתות המקבילות לכיתות בית הספר העממי. ביום שחל בו ט"ו בשבט היו מתאספים תלמידים מכל בתי הספר העממיים בירושלים בחצר של בית הספר למל. שם היו מסתדרים ויוצאים בתהלוכה למקום הנטיעה, שבו היו מוכנים כבר השתילים מראש. בראש כל בית ספר היו צועדים נושאי דגל בית הספר, וכל בית ספר שר את ההמנון שלו בשעת ההליכה, וכמובן את שירי ט"ו בשבט. באותה שנה יצאנו לנטוע בחצרות שכונת בית הכרם על ההרים החשופים.

בשנת 1933–1934 החלו להגיע לגימנסיה תלמידים רבים שעלו מגרמניה. בשנת לימודים זו קלטתה כיתתנו כעשרה תלמידים כאלה. זה היה כמובן מאורע בשביל התלמידים שהיו ילידי הארץ או כמעט כאלה. התלמידים החדשים היו שונים כל כך, לא רק בגלל שלא ידעו את השפה (שאותה למדו במהרה), אלא משום השוני במנהגים, בנימוסים, בלבוש ובציוד הלימוד (קלמרים, צבעים וכו'). בין התלמידים האלה היה גם גוסטב.

אסיים את הסיפור של תקופת לימודי בגימנסיה בשתי פרשות: גניבת הבחינות והפקת עיתון הכיתה. בעניין גניבת הבחינות, שמעתי פעם תוכנית ברדיו שבה דיבר יוסי ידן שלמד איתנו בכיתה. הוא סיפר את הפרשה בצורה מסולפת לגמרי. כיוון שהיה לי חלק חשוב בפרשה זו, אספרה כפי שהייתה באמת, וכך היה המעשה: היה נוהג בגימנסיה, שלקראת מועד בחינות הבגרות מתארגנת קבוצה קטנה של תלמידים עם נטייה לפשיעה – ואולי אף סוחרת פורץ מקצועי – ופורצת למשרד החינוך וגונבת את טופסי הבחינה. לאחר מכן הייתה נותנת לידענים שבכיתה לפתור את הבעיות הקשות ומעבירה את הפתרונות לכל המשתתפים בקנוניה, ולבסוף מחזירה את הטפסים.

בשנה שעמדתי לסיים את לימודי קיבלתי הודעה לבוא לאספת כיתה עם שילינג ביום מסוים ובמקום מסוים מחוץ לבית הספר. לא ידעתי במה מדובר, וכלל לא הכרתי את הנוהג הזה. בראש האספה עמד יוסי ידן, ובהתלהבות פתח והציג את העניין והשתמש בפסוק מתהילים שאומר בערך כך: עם כל אחד נהג כפי שהוא מתנהג איתך. כלומר, עם המורים המנוולים מותר לנהוג בנוולות, ועל כן ראוי לגנוב את הבחינות ואין בכך שום פגם.

בסוף דבריו אמר שלשם ביצוע העניין על כל אחד לתרום שילינג. התלמידים תרמו אחד אחד. כאשר הגיע תורי אמרתי שאינני תורמת; אינני חושבת שהמורים נהגו איתנו בנוולות, ומי שלמד כל השנה יכול לעמוד בבחינות. יוסי שם אותי ללעג ואמר, "אה, את מתקמצנת על השילינג." לא הוספתי דבר ועזבתי את האספה. לאחר כך סיפר לי גוסטב שגם הוא וגדעון חברו עזבו את האספה אחריי. התוצאה של מעשה זה הייתה שבשנה זו לא גנבו את הבחינות בצורה מאורגנת, אך יוסי סיפר בתוכנית הרדיו שהוא זה שגרם לכך... וכעת להפקת עיתון הכיתה. בשתי שנות הלימוד האחרונות בגימנסיה, כאשר התחלקנו למגמות, הייתה כיתתנו, כיתת המגמה הריאלית, הרבה יותר אינטימית. בתקופה זו התארגנו שלושה תלמידים: חלויה, יוסף ברדנווין ואני, לשם הפקת עיתון קיר בכיתה. עבדנו על כך ברצינות, תכננו שער לעיתון וכתבנו את רוב המאמרים. אני זוכרת שכתבתי שניים: אחד נגד זריקת קליפות בכיתה, והשני על ההבדל בין אַמנות לאַמנות. ניסינו גם לעניין תלמידים אחרים. העתקנו את המאמרים בכתב יפה ותלינו את העיתון על קיר הכיתה. העיתון עורר עניין רב בקרב התלמידים, וכמובן גם ביקורת. אך מעניינת הייתה תגובת ההנהלה של בית הספר: על אף שהעיתון היה בהחלט חיובי ורציני מבחינת הנושאים שהעלה, קראו לנו, יוזמי העיתון, למזכירות ונזפו בנו על שהוצאנו עיתון מבלי לקבל רשות ואסרו עלינו להמשיך.

במחנות העולים

כבר סיפרתי שמכרנו משה שוואבה הוא זה שהקים את תנועת הנוער הליגיון. בשנת 1931 התאחד הליגיון עם תנועת החוגים בתל אביב, ויחד הם יצרו את התנועה החדשה שנקראה "המחנות העולים". כל הפרשה של הולדת התנועה מאוד מעניינת, ולא הייתה ידועה לי כשנכסתי אליה. שוב אזכיר את הספר שנות המחנות העולים שבו מסופר הכול בפירוט מפי חברי התנועה.

כבר ב-1929, כשגרנו במוסררה, ביקרתי בצריף של הליגיון. לקחני לשם בנו של משה שוואבה, זאב, שהיה אחד המדריכים. היו שם הרבה רעש ותנועה, והדבר דחה אותי ומנע ממני להצטרף. רק ב-1933, כשכבר למדתי בגימנסיה, הצטרפתי לתנועה. יום אחד ניגשה אליי פנינה, אחת השמיניסטיות מהגימנסיה, ושאלה אם אני רוצה לבוא לפעולה בתנועה, וזו הייתה ראשית דרכי בה. מאוחר יותר נודע לי כי פנתה אליי הודות להמלצתו של המדריך של אחי מאיר.

הצריף של התנועה נמצא ממש מול ביתנו ברחוב המלך ג'ורג'. היית צריך רק לחצות את הכביש, לטפס על גדר, ולעבור בשביל של חלקת שדה שהפרידה בין המגרש של המחנות העולים לכביש. חלקת שדה זו הייתה מעובדת על ידי ערבי, אני חושבת, שהיה לו שם צריף וגידל כמה פרות לחלב. בסוף החלקה שוב קפצת מעל אבני גדר והיית במגרש הצריף. את הצריף הזה בנו עוד חברי הליגיון הראשונים במו ידיהם. היה בו אולם גדול עם כמה שולחנות וספסלים. שם היו מתאספים לאספות התנועה או למסיבות וריקודים בלילות

שישי. מלבד החדר הגדול הזה היו עוד כמה חדרים קטנים יותר. אחד מהם שימש כמחסן למצרכים ("פרודוקטים") שהתחילו לאגור לקראת היציאה למחנה הקיץ. האחר היה מחסן לכלי עבודה שהשתמשו בהם בהזדמנויות שונות.

הליגיון, לפני איחודו עם תנועת החוגים, היה תנועה צופית, על כל המשתמע: תרגילי סדר, מחנאות, קשרים וכל שאר האידאולוגיה. משה שוואבה הכניס לתנועה יסוד נוסף: הזדהות עם ארץ ישראל העובדת. בוגרי התנועה שאפו להגשים את ערכיה בפועל, וכך התגבשו לכדי קבוצה. בתחילה ניסו זאת רק בודדים, ולבסוף, כשהתאחדה התנועה עם אנשי החוגים שעשו ניסיונות דומים, הפך הדבר למטרה מוצהרת של הבוגרים: הגשמה. בוגרי התנועה היו יוצאים להכשרה בקיבוץ כלשהו, ואחר כך מקימים קיבוץ משלהם או מצטרפים לקיבוץ קיים. הקיבוץ הראשון שייסדה התנועה היה קבוצת החוגים, שהוקמה ליד מעיין עין חרוד והפכה אחר כך לקיבוץ בית השיטה.

כשהצטרפתי לתנועה, יסוד הצופיות היה עוד די חזק. כל פעולה נפתחה בסדרת תרגילי סדר שאותי הדאיגו מאוד: כיוון שהייתי הגבוהה בקבוצה עמדתי תמיד בראש השורה והייתי צריכה להוביל ולבצע את הפניות ימינה ושמאלה, מה שגרם לי לבלבל גדול כי התקשיתי להבחין אי ימין אי שמאל. הרעיון הפשוט שאני מציעה היום לילדים שמתקשים בכך, לחשוב באיזו יד הם כותבים, לא עלה אז בדעתי. לבסוף מצאתי פתרון לבעיה: הייתה לי צלקת קטנה על ברך ימין, וכשהיו נותנים את הפקודה "ימינה פנה" או "שמאלה פנה" הייתי מגניבה מבט לעבר הברכיים, מחפשת את הצלקת ויודעת לאן לפנות.

דברים אחרים שעסקו בהם בפעולות היו לימוד הקשרים הצופיים ואיתות בדגלי סמפור. מלבד זאת היינו עורכים טיולים ומקימים פעולות בישול ומפקדי תנועה. לקראת אירועים שונים המדריכה שלנו הייתה נוהגת לקרוא בפנינו סיפור מחנך ואחר כך היינו משוחחים עליו. לפעמים היינו יוצאים ליום סרט או ליום התרמה בעקבות אחד הנושאים האקטואליים. כמו כן היינו לומדים בתנועה את השירים החדשים שאך הופיעו והתאימו לרוח התנועה. כך למשל, בא אלינו לצריף המלחין הצעיר סמבורסקי שעלה מגרמניה ולימד אותנו את שיריו החדשים, כמו השיר "בהרים כבר השמש מלהטת". לפעמים היו גם הצגות שהעלינו, מקהלה מדברת או משפט ספרותי. הילדים בתנועה היו מחולקים לפי קבוצות גיל: הצעירים ביותר נקראו העמלים, אחר כך השכבה הצעירה, השכבה הבינונית, השכבה המתבגרת ולבסוף החוג העולה. בחוג העולה, שחבריו היו לרוב תלמידי הכיתה האחרונה של בית הספר התיכון, נפגשו רק לפגישות רציניות שליבנו בהן בעיות שונות לקראת היציאה להגשמה.

המדריכים בתנועה היו לרוב בני השכבה המתבגרת. בגילים צעירים היו קבוצות נפרדות של בנים ובנות, אך היו להן פעולות משותפות. מדריכתנו פנינה כהן הייתה חברה של אריק דיימונד, שהיה מדריך בקבוצת הבנים שהקבילה לקבוצתנו. הם הדריכו יחד את שני

הקבוצות בשיתוף פעולה. לכל קבוצה הייתה פינה משלה, שאותה הייתה מקימה ומטפחת. אנו בנינו לנו, בעזרת הבנים מהקבוצה המקבילה, פינה עשויה מבטון.

מבחינה חברתית הייתה התנועה קיבוץ גלויות. מהגימנסיה היינו באותה תקופה רק שתי בנות: אהובה ירושלמי ואני. שאר החברים היו מכל קצוות העיר, מבתי ספר שונים לבנים ולבנות וכן מעדות שונות. אהובה ואני, שלמדנו באותה מגמה, קשרנו קשרי ידידות שנשמרים עד היום. לבד ממנה כמעט שאיני זוכרת את חברי הקבוצה. רק דמות ילדה אחת, נצחיה שמה, שמורה בזיכרוני. היא הייתה ילדה מופנמת ושקטה, בת לעדה הספרדית. אימה הייתה אלמנה והתפרנסה מתפירה. היא הייתה דמות אצילית, אישה גבוהה ורזה בעלת פנים חיוורות ומאורכות, וזוג עיניים חומות וגדולות שהעצב נשקף מתוכן. היא הייתה מכניסת אורחים, ועל כן אהבנו לבקר את נצחיה בביתה שהיה באחת הסמטאות בשכונת נחלאות. שם אפשר היה תמיד להתכבד באיזה מאכל ספרדי מתובל. זכורים לי במיוחד הקישואים הממולאים שנהגה אימה להכין והיו טעימים מאוד.

כשלמדתי בשעתו בסמינר הקיבוצים את תורת החינוך, דובר על שלושה גורמים המשפיעים על התפתחותו של הילד: הבית, בית הספר והרחוב. מבחינתי גורם הרחוב היה התנועה. אנו לא היינו הרבה ברחוב ממש. בתנועה הכרתי את הנוער הירושלמי מהקצוות השונים של העיר והתגבשנו לכדי קבוצה מלוכדת. הערכים שספגתי בתנועה יותר מכל היו הקשר לארץ, חשיבות העבודה והתייחסות חיובית לכל העדות. כל זאת הודות לפעילויות שונות, שאתאר כאן את מקצתן. היינו נפגשים פעמיים בשבוע: באמצע השבוע ובשבת. באמצע השבוע היינו עוסקים לרוב בשיפור הפינה, בתרגילי סדר ובצופיות, ובשבת יוצאים לטיולים.

הזכרתי כבר את פעולות הבישול שהיו חביבות במיוחד; כל ילד היה מביא מצרכים לפי מה שנקבע מראש. לרוב היו אלה תפוחי אדמה שאותם אפינו על גחלים, ממתקים, סוכר, תה וקפה, ולעיתים גם היו מבשלים תבשיל של ממש. זכורה לי במיוחד פעולת בישול שערכנו במקום שקראו לו בתנועה "הצריח". זה היה בסביבות המצלבה, בערך במקום שבו נמצא היום מוזיאון ישראל. לפעולה זו הביא אחד הנערים מכונה להכנת גלידה. זו הייתה מין חבית קטנה מעץ ובתוכה מכל מתכת עם מכסה, שבתוכו היה קבוע מערבל ידני. היו מכניסים לכלי את כל המצרכים: חלב, ביצים, סוכר וקקאו, סוגרים ומכניסים לחבית העץ שהייתה גדולה מהכלי. ברווח שבין שני הכלים היו מכניסים קרח כתוש עם מלח שגרם לירידת הטמפרטורה ומערבבים שוב ושוב עד שהנוזלים שבכלי הפכו לגלידה. אתם יכולים לתאר לעצמכם את השמחה וההתלהבות שפרצו כשפתחנו את הכלי ואכן בתוכו הייתה גלידה. בעינינו זו הייתה הגלידה הטעימה ביותר בעולם.

הטיולים שערכנו מטעם התנועה היו נפלאים. ראשית היו הטיולים הקצרים בסביבת העיר, לסלע הפיל במערבה של שכונת בית הכרם, לסלע השחור במזרחה של שכונת תלפיות, לבלוט הגדול שהיו מקיפים אותו שמונה ילדים, לעין יאלו וביתר, ועוד מקומות

שאיני זוכרת כבר. כשהתבגרנו, ערכנו טיולים ארוכים יותר של כמה ימים. זכור לי במיוחד טיול פסח בעמק ובגליל, טיול של עשרה ימים ברגל. נסענו באוטובוס או במשאית שכורה עד להר הגלבוע, ירדנו במורד התלול לקבוצת החוגים, ומשם החל הטיול, שבו הגענו עד תל חי בצפון. הייתי כבת חמש-עשרה, והחוויות היו בלתי נשכחות. כשחזרתי מהטיול, לא פסקתי מלצייר את המראות היפים שראיתי, כדי לא לשכוח. הייתה זאת תקופת האביב: הכול פורח, ההרים ירוקים והגליל מלא מים, לפני בנייתו של מפעל המים שייבש את רוב הפלגים. החולה הייתה אז אגם של ממש.

בקיץ היו נוהגים לצאתי למחנות קיץ, שבהם היו נפגשים חברי התנועה מכל הארץ. לתנועה היו כבר סניפים רבים, לא רק בשלוש הערים הגדולות. מחנה אחד כזה שבו השתתפתי היה המחנה בתל חי ב-1933. שבועות לפני מועד היציאה למחנה היו מתחילים בהכנות. תחילה היו אוספים כסף להוצאות הנסיעה, כיוון שבין החברים היו רבים מעוטי יכולת. בכל שבוע היו מביאים כמה פרוטות שנשמרו אצל הגזבר. כמו כן התחילו לאסוף פרודוקטים: מצרכי מזון למחנה. במחנות היינו מבשלים בעצמנו. בכל שבוע ניתנה הוראה מה להביא: אורז, גריסים, שעועית ועוד. כל המצרכים היו נאגרים במחסן הפרודוקטים, שבו היו תאים שלתוכם היו שופכים כל מין ומין. כמובן הביאו עוד דברים: שימורים, תפוחי אדמה, סוכר, מלח וכו'. את האוהלים שבהם נגור במחנה הכנו בעצמנו. כל קבוצה תפרה את האוהל שלה מבד שק. כמו כן הזמינו בשביל האוהלים האלה מוטות עץ וקורות ששני חורים בקצותן, וכמובן הכינו יתדות ומיתרים. מאוד התלהבנו מכל ההכנות האלה.

היציאה למחנה הייתה צריכה להתבצע בלילה, משום שרצו לנסוע בדרך הקצרה, דרך בקעת הירדן, והמשטרה הבריטית לא רצתה לתת בה רישיון מעבר לילדים. אינני יודעת למה בעצם.

בלילה התאספו במגרש התנועה כל הנערים היוצאים למחנה, חלקם יחד עם הוריהם שליוו אותם בדאגה לנקודת היציאה. כאשר הגיעו המשאיות, העמיסו את הכול: האוהלים, הפרודוקטים וכו', ועליהם הילדים. הכול כוסה בברזנט, כך שלא יכלו לראות מה בתוך המשאית. בתחילת הדרך פטפטנו ושרנו, אך כשהתקרבו למשטרה השתיקו את כולם. נשכבנו על האוהלים ולא הוצאנו הגה עד שעברנו את המקום המסוכן. אינני זוכרת אם הצלחתי להירדם מטלטולי הנסיעה, אך אני זוכרת היטב את המראה שהתגלה עם שחר, כשהגענו למקום שממנו נשקפה הכינרת, שהתגלתה בכל הדרה. כל החבר'ה פרצו בשירה ספונטנית: איזה מין יופי, איזה מין יופי.

כשהגענו למקום המחנה, שהיה בין חצר תל חי לבין קבוצת כפר גלעדי, התחלנו לברא את השטח מן הקוצים ולהקים את אוהלינו. לאחר שכל קבוצה הקימה את האוהל שלה, התחילו להכין את השטח הציבורי, שבו בושלו ונאכלו הארוחות ושהו המפקדים. היה סידור עבודה לכל המחנה. כל קבוצה שלחה את נציגיה לתורנויות השונות במטבח ובחצר, ושאר החברים עבדו בעזרה למשק כפר גלעדי, שכן היה זה מחנה עבודה. עבדנו בעיקר בקטיפ

הדורה, סוג של גרעינים. מלבד פעילות זו היו משולבים בימי העבודה גם טיולים ומפקדים. טיילנו לחצבני, לבניאס, למפל התנור. הטיולים היו מייגעים בתקופת הקיץ החמה, אך בהגיענו למים הייתה שמחה רבה. חלצנו נעליים וקפצנו למים הקרירים מבלי להוריד את הבגדים. לילה אחד ערכנו מפקד של כל המחנה על הר בסביבת כפר גלעדי שהעפלנו אליו. ההעפלה סימלה את התנועה. את מה שסיפרו לנו שם אינני זוכרת, אבל את העייפות שתקפה אותי כשירדנו מההר מזמרים את שירי התנועה הידועים, צועדים בארבעות ואני כמעט נרדמת בהליכה – את זה לא שכחתי.

זכורים לטוב מפקדי העבודה שהיו עורכים לזכר טרומפלדור בתקופת י"א באדר. היינו יוצאים כל התנועה ליום עבודה במשק רמת רחל, עובדים בעבודות שונות, אוכלים בחדר האוכל של המשק ומסיימים במפקד חגיגי לאור מדורה. מפקדים כאלה ערכו מדי פעם לרגל מאורעות שונים. אלה היו חוויות מרשימות. למעשה, פעילויות אלה היו הכנה לקראת החיים בקיבוץ – מטרתה של התנועה.

הייתי חברה בתנועה כשלוש שנים. כשהגעתי לשכבה המתבגרת, התחלתי להרגיש לא בנוח ועזבתי. ייתכן שעומס הלימודים שגבר גם הוא השפיע. בגיל ההוא, שבו הנערים והנערות שטופי הורמונים, החלו הבנות להתגנדר עם סרפנים שחורים ועם חגורות רחבות שהיו קונים בעיר העתיקה. כשנכנסו ריקודי הזוגות והפכו לדבר מושך ומקרב בין המינים, הסתייגתי. הייתי ילדה ביישנית, והגובה שלי גרם לי לחוש אי-נוחות. ראיתי את עצמי כמכוערת, ולפיכך לא השתתפתי בריקודים. גם היה לי קשה להתאים עצמי לקצב, ותמיד התבלבלתי בצעדים. זה שהייתי מזויפת בשירה ולא מעיזה להשתתף בשירה בציבור הוסיף לניכור, ובסיכומי של דבר התחלתי להרגיש עצמי זרה ולא שייכת והפסקתי לבקר בתנועה.

את ההתאהבויות שלי בבנים שמרתי לעצמי. לא הראיתי את רגשותיי ולא ניסיתי לקשור קשרים. התחלתי להיכנס לגיל ההתבגרות, שלא עבר עליי בקלות. היו אז הרבה מריבות ביני לבין אימא. אבא אומנם ניסה לפשר, אך לא בהצלחה יתרה. במיוחד היו קשים הימים שלפני הווסת. הייתי נתקפת אז בעצבנות וברוח מרדנית. לא פעם הסתלקתי מהבית לכל היום, מדאיגה מאוד את הורי, עד שלמדתי קמעה קמעה להתמודד עם מצבים כגון אלה.

גם השינויים הגופניים האחרים גרמו לי מועקה ולא שמחה. אימי שמחה על התבגרותי, ובכל הזדמנות ציינה את החזה הצעיר שמתחיל להתפתח. אותי זה הרגיז והתחלתי ללכת כפופה כדי לא להבליטו. אבי ניסה להשפיע בצורה אחרת כשהזכיר לי את הנערה חמדה שלמדה עוד בבית הספר קלן והייתה מהבוגרות בגימנסיה בעת לימודיי. היא הייתה נערה יפת תואר וזקופת קומה, והבנות הצעירות העריצו אותה. אבא היה קורא "חמדה" ורמז בזה שעליי להזדקף. אולי חשב שהזדהות עם דמותה תביא שמחה וגאווה בהתפתחותי הגופנית.

בנות הכיתה החלו כבר ללבוש חזיות, והבנים היו בודקים את הדבר על ידי טפיחה על גבינו. אמי התנגדה שאלבש חזייה. היא טענה שזה אינו דבר טבעי ושאין צורך, כי ממילא יש לי חזה קטן. גוסטב סיפר לי, כשהיינו כבר חברים, שהוא ושפיק, אחד מבני הכיתה, עמדו יום אחד צוחקים ומרוצים והשקיפו עליי כשהגעתי לבית הספר בריצה והחזה שלי קיפץ לו להנאתם. גם המורה לצרפתית כרמון השמן כנראה התרשם מהחזה החופשי שלי, ופעם ניגש אליי בעת שעמדתי ליד הלוח והניח את זרועו על מותניי לעיני כל הכיתה. הדבר גרם לי ליתר בושה ואי-נחת. מאז התחלתי להפריע בשיעורי הצרפתית והישגיי בלימודיים ירדו. אותו מורה היה נוהג להתפרץ עליי כשהוא מרים את רגלו, רוקע בזעם וקורא: "את עוד תגרמי לי לאפופלקסיה!" אני חושבת שהתכוון לשבץ.

הייתי הרבה לבדי, ללא מעש, בודה ותוהה על כבשנו של עולם. התחלתי לכתוב יומן, ובעיקר שפכתי בו את תלונותי על אימי. ניסיתי לכתוב רומן על יצחק אחד. איני זוכרת בכלל מה היה המניע לכתיבה זו. בכל זאת הייתי עסוקה מעבר ללימודים השוטפים: ציירתי הרבה והרבייתי לקרוא. בלימודים אומנם לא הצטיינתי, אך השתדלתי להחזיק מעמד ולעבור מכיתה לכיתה. אף פעם לא השקעתי יותר מדי מאמץ בהכנת שיעורי הבית. את עצם הלימוד אהבתי, והתעניינתי בכל נושא שנלמד, גם אם המורה לא היה חביב עליי.

המחשה לצורך שלי בבידוד היא חופשת הקיץ שביליתי לבדי בתל אביב. איני זוכרת בדיוק איך עלה הרעיון, אולי הייתה לאבא יד בדבר. הייתי כבת חמש-עשרה או שש-עשרה ונסעתי לעיר לבדי. אני מציינת זאת כי לא הייתי כל כך עצמאית במובנים מסוימים. בתל אביב גרתי אצל אישה זקנה, אימה של חברה טובה של הוריי. הייתה זו אלמנתו של דוקטור צדוק, הרופא שטיפל באימי כאשר חלתה בקדחת הלידה. היא עלתה ארצה באותן שנים, יחד עם בנה ובתה שהייתה רופאת נשים. בת אחרת שלה עלתה ארצה בתקופה שעלו הוריי והייתה חברה שלהם. ההיכרות ביניהם הייתה עוד מהפולקסהיים בברלין. איני יודעת אם הוריי שילמו לגברת צדוק עבור האכסניה והאוכל שקיבלתי.

הייתי יוצאת מדי בוקר לים, מתרחצת וקוראת הרבה. הרגשתי טוב מאוד, ולא חסרה לי חברה. בחוזרי מהים הייתי מזנבת פרחים מגינות שעברתי לידן ומביאה לבעלת הבית. מסתבר שאימא שלכם וסבתא שלכם לא הייתה כל כך צדיקה...

באותה תקופה היה לאבא גם משרד בתל אביב, והוא היה מבקר שם מדי שבוע. בחופש זה ביקר אצלי והביא לי מתנה ליום הולדתי, את הספר אידיוט של דוסטויבסקי – ספר שהיה אהוב עליי במיוחד ושקראתי יותר מפעם אחת. באותה תקופה של בדידות, לאחר שעזבתי את מחנות העולים, שמרתי על קשר רק עם חברתי חלוייה, שאותה כבר הזכרתי. היא לא הייתה חברה בתנועת נוער. מאוד אהבתי אותה והיה בינינו קשר אמיץ, אך משום מה הוא ניתק במשך השנים כמעט לגמרי.

אפשר לומר שחלוייה הייתה ההפך ממני כמעט בכול; החל בצורה החיצונית וכלה באופי וברקע המשפחתי. היא הייתה נמוכה ורחבה, עם זוג עיני תכלת גדולות וצמות בלונדיניות

דקות. אומנם שתינו הרכבנו משקפיים. למרות השוני בינינו, היו מחליפים בין שמותינו גם הילדים וגם המורים. חלויה הייתה ילדה מוכשרת, וכמוני לא מהחברותיות ביותר. הוריה עלו מרוסיה. אביה היה צייר שחי חיי אומן, ואימה אחות במקצועה. האם למעשה פרנסה את המשפחה, גידלה את הילדים וכל העול נפל עליה. את האב ראו לעיתים רחוקות. חלויה ספגה בבית התנגדות מסוימת לגברים. אולי בשל הדוגמה של אביה. במשך הזמן התקרבה יותר אל האב, שהאריך ימים לאחר מות אימה מסרטן כשהייתה בת 21. עוד לפני כן, כשהיינו הולכות הביתה מבית הספר ומדמיינות במה נעסוק כשנגדל, הייתה אומרת, "אני אעסוק בחקר הסרטן", שכן סבה נפטר ממחלה זו. ואכן, זה מה שעשתה. בגמר הלימודים המשיכה ללימודי בקטריולוגיה באוניברסיטה ועסקה בחקר הסרטן. אני, לעומת זאת, אמרתי שאהיה פשוט אימא, וגם זה התאמת במידה מסוימת.

בהשפעתה של חלויה התחלתי ללמוד נגינה בפסנתר. היא כבר ניגנה כמה שנים אצל המורה האנגלי סיל. אצל המורה הזה למדו בנות טובי ירושלים, והיה זה כבוד להתקבל לשורותיו. לנו לא היה פסנתר, לכן התאמנתי בגן הילדים הסמוך לביתנו. הייתי ניגשת לשם בלילה ומתרגלת לאור הנר, קצת מפחדת בחושך. בסופו של דבר לא התמדתי. המורה אמר לאימא שאינו רואה בי כישרון גדול, והפסקתי את השיעורים. בכל זאת לא הייתה זו ברכה לבטלה. הלימוד העיוני של סולמות מינוריים ומג'וריים, דיאזים ובמולים הרחיב את דעתי ואת הבנתי במוזיקה.

לבד מנגינה בפסנתר, השתתפנו שתינו גם בחוג ציור שהעביר אביה של חלויה בשיתוף עם הצייר מוקדי. בחוג זה היינו הצעירות ביותר. האחרים היו כבר סטודנטים ונראו מבוגרים בעינינו. בחוג, ציור עירום היה דבר מעניין, אך גם גרם לי מבוכה. המודלים היו נשים, וציירנו אותן בחברה מעורבת. היינו משוחחות על הכול, על כל הדברים בעולמנו, החל ברכילות השוטפת וכלה בספרים שהרבנו שתינו לקרוא. המצאנו לנו קוד להכרת בני אדם לפי צורתם החיצונית, בעיקר צורת כפות הידיים.

אימא של חלויה הייתה אישה מרשימה. כשקראתי את אידיוט, תיארתי לעצמי את הגיבורה אנסטסיה פילופובנה בדמותה. כשסיפרתי לה שאני מתלהבת מהספר, אמרה לי בחיוך, "את לא מסוגלת להבין את הספר. מי שאינו רוסי לא יכול להבין את דוסטויבסקי." הדבר פגע בי, ואני חושבת שהיא לא צדקה. הפכתי לקוראת מושבעת של ספריו. העניין ביצירתו גם גרם לכך שהתחלתי לקרוא גרמנית, בכתב הגותי הקשה. זה קרה כאשר קראתי את האחים קראמזוב והתברר לי שתרגומו העברי של הספר לא הסתיים. מצאתי אצל בת דודתי חוה את הספר בגרמנית, ובמאמץ וסבלנות קראתי אותו עד תומו.

כשהתחילה חברותי עם גוסטב בכיתה השמינית, פסקה חברותי עם חלויה. במשך השנים נפגשנו כמה פעמים, ומייד מצאנו שוב שפה משותפת, אך קשר מסודר לא התקיים בינינו.

בשנת הלימודים האחרונה בגימנסיה חזרתי למחנות העולים והצטרפתי ל"חוג עולה". מטרתי הייתה לצאת להכשרה לאחר סיום הלימודים. חברתי אהובה המשיכה את חברותה בתנועה כל העת, וגם כמה תלמידים אחרים מהיידקים החדשים בכיתתנו הצטרפו, ביניהם נפתלי פלאות שהיה חברה של אהובה.

בשיחות בחוג עולה הגענו למסקנה שאיננו רוצים לצאת להכשרה בקיבוץ גדול, כפי שהיה נהוג עד אותה תקופה. רצינו להתנסות בחיים בקבוצה אינטימית יותר, וכך הועלתה הצעה לערוך פעם את ההכשרה בקבוצה קטנה של "חברי הקבוצות", ולא בקיבוץ של תנועת הקיבוץ המאוחד, כפי שהיה נהוג. גרעין הכשרה כזה היה כולל את הבוגרים של התנועה בכל הארץ. באותה שנה התגלתה נטייה דומה גם בסניפי התנועה בחיפה ובתל אביב, אומנם לא כל הבוגרים נטו לניסיון זה. בסופו של דבר התגבשה קבוצה של חמישה-עשר חברים משלוש ערים ויצאנו להכשרה בקבוצת משמרות ליד פרדס חנה.

אציין עוד שני מאורעות מחוץ לחיי התנועה שניתן להם ביטוי בתנועה. האחד היה נפילת הממשלה הסוציאליסטית באוסטריה. בוגרי התנועה מאוד הושפעו מכך וסיפרו לנו הצעירים כל מיני סיפורים בנושא. בזיכרוני נשאר רק השיר על הנסיך הקטן שחשב לו מחשבה קטנה.

המאורע השני, שהתרחש כאן בארץ, היה רצח ארלוזורוב. רצח ארלוזורוב אירע בפסח 1933, על שפת ימה של תל אביב. לא הבנתי אז הרבה בפוליטיקה, ולא ידענו בדיוק מה היה תפקידו של ארלוזורוב. היה זה בשבת כשכל חברי התנועה התאספו במגרש ורחש הידיעה עבר מפה לאוזן. הרגשתי אז שקרה אסון בלתי רגיל, וחשתי את האובדן הגדול לכל העם. הוריי הכירו היטב את משפחת ארלוזורוב ובבית, כמו בכל היישוב, היה זעזוע גדול.

העלייה הגרמנית

בתחילת שנת 1933 החלה להתגבר העלייה מגרמניה, וכמו כל עלייה ועלייה, הטביעה אף היא את חותמה על הארץ, ואפשר לומר: לחיוב. מבחינה מספרית הייתה זו עלייה קטנה לעומת העליות שהגיעו אחר כך מארצות אירופה וצפון אפריקה. כיום השפעתה נשחקה, אך בכל זאת אפשר לגלות את אותותיה. הקמת התזמורת הפילהרמונית, למשל, התאפשרה הודות לעליית אומנים רבים מגרמניה. אני זוכרת היטב את ההתרגשות שנלוותה להקמת התזמורת ואת הצפייה בקונצרט הראשון בניצוחו של ארטורו טוסקניני. הקונצרט נערך באולם אדיסון בירושלים, ומאושר היה כל מי שהצליח להשיג כרטיס. אני הלכתי לחזרה הכללית, אולי היה זה סידור עבור תלמידים. התרגשנו מאוד וזכורה לי הסימפוניה הבלתי גמורה של שוברט שנוגנה. אחר כך פיזמנו אותה במשך שבועות. טוסקניני היה דמות מרשימה ביותר. כששמע רעש בקהל פסק מלנצח. מרוב התפעלות ממנו קראו לזוג תאומות שנולדו באותה תקופה טוסקה וניני.

במשפחתנו הורגשה העלייה מגרמניה בצורה מאוד מוחשית: התחילו להגיע קרובי משפחה מצד אבי. ראשונה הגיעה חוה בת דודי, אחר כך אחותה רחל ואחיהן עמנואל,

המכונה מאנו, ולבסוף הוריהם, דוד ארנולד ודודה זלמה. הגיעו גם קרובים רחוקים יותר מצד משפחת דודה זלמה. פתאום התחלנו להרגיש כמשפחה גדולה. אנו הילדים שמחנו על כך. עד אז היינו משפחה קטנה ולא היו לנו קרובים בארץ. אבי המליץ לאחיו, דוד ארנולד, להקדים ולהעלות, אך הוא, כרבים אחרים, דחה זאת. הוא היה פרופסור לפסיכיאטריה ידוע למדי בגרמניה, וכשהגיע ארצה היה זה במובן מסוים מאוחר מדי והיה לו קשה מאוד להתאקלם.

אבי היה ביקורתי מאוד כלפי אחיו, ועוד יותר כלפי אשתו, ולא נוצרו בינינו יחסים קרובים. דוד זה היה שונה כל כך מאבי: איש קטן קומה, כמעט גמד, עם ראש גדול וקירח. נראה לי שהיה איש חכם. אני חושבת שנפתלי ורבקה עוד הכירו אותו כאשר גרו בירושלים אצל בתו חוה, אחרי מות אשתו זמן קצר לאחר הגיעם ארצה. עם חוה, שהייתה בוגרת ממני בעשר שנים, ורחל אחותה שהייתה בוגרת ממני בחמש שנים, נוצרו קשרים טובים. הן אהבו מאוד את אבי, שעוד הספיק לטפל בהן בילדותן בגרמניה. גם אימי טיפחה מאוד את הקשרים איתן. חוה התחתנה שנה לאחר בואה ארצה עם היני שטראוס, ונולד להם בן חמוד, דני. אהבנו לבקר אותה ולקחת את התינוק לטיול בעגלה. דני, כשגדל, נעשה לחבר השומר הצעיר, ולימים היה חבר קיבוץ געתון יחד עם אשתו נחמה. במלחמת ששת הימים נפל חלל. חוה אימו נפטרה עוד קודם לכן ממחלת הסרטן ונקברה בקיבוץ. הוריי ואני נסענו ללוויה. הקבורה הייתה חילונית לגמרי. הכניסו את הארון לקבר, עמדו כמה רגעים לידו בדממה וכיסוהו. דעתה של אימי לא הייתה נוחה מהקבורה הזו וציינה כמה הרבה יותר יפה, אם אפשר להתבטא כך, אילו הייתה קבורה יהודית-מסורתית. שוב התגלו השורשים העמוקים למסורת שהיו טבועים באימא על אף חילוניותה.

היני שטראוס היה יקה שהקדים לעלות ארצה. לו ולחוה היו בית מטופח וספרייה גדולה עם הרבה ספרי אומנות. הוא התעניין בנושא, ולעיתים פרסם מאמרים שעסקו בו. אבא טען כי איננו מבין דבר באומנות. אהבתי מאוד להסתכל בספרי האומנות שלהם, בתמונות של הפסלים היווניים או של הציורים הנפלאים של רמברנדט. יש לציין שהיני היה סבלני כלפינו והרשה לנו להסתכל בספריו. למרות זאת, לא סבלתי אותו. הוא לא היה סימפטי בעיניי. כשהתחילה חוה לצאת איתו, שאלה אותי לדעתי עליו, ואמרתי לה בגלוי שדעתי שלילית. בכל זאת החליטה להתחתן איתו. כנראה חיפשה ביטחון, וכבר לא הייתה כל כך צעירה, בת 26. אני חושבת שלא היו לה חיים מאושרים כל כך איתו, אך הם הסתדרו.

רחל הייתה כבת עשרים בהגיעה ארצה, והמשיכה בלימודים באוניברסיטה. היא למדה ספרות עברית, ובקמפוס פגשה את בעלה לעתיד שלמה, סטודנט גם הוא. לאחר נישואיהם גרו כמה שנים בירושלים ואחר כך עברו למושב מגד ליד פרדס חנה, שם היה בית הוריו של שלמה. שלמה היה אדם חביב לפי הרושם שקיבלתי מהפעמים המעטות שפגשתי אותו. גם חלקה של רחל לא שפר עליה. היו לה שני ילדים, בן רוני ובת רותי. הבן התאבד בגיל שבע-עשרה לאחר שחלה בשפעת. באותה שנה הייתה מגפת שפעת בארץ, והיו כמה מקרי

התאבדות שיוחסו להשפעת התרופות שניתנו לריפוי המחלה. כעבור זמן קצר התאבד גם שלמה, שכנראה לא יכול היה לעמוד בצער על אובדן בנו.

הבת רותי התחתנה עם חבר קיבוץ מצר. רחל עצמה נפטרה כעבור כמה שנים אף היא, ממחלת הסרטן. רחל הייתה קשורה מאוד לאבי, ומדי פעם הגיעה לנהריה לבקר את הוריי, גם כשהיו כבר בבית חוסן. היא נפטרה לאחר שאבי נפטר. גם ממשפחת אימי עלו כמה אנשים. שניים מהם היו נתוש אדום הלחיים ואשתו הגבוהה מרים. נוצר בינינו קשר טוב על אף היותם דתיים, עד שנתוש נפרד מאשתו ועזב את הארץ.

נתתי כאן סקירה קצרה על משפחתנו שהתרחבה הודות לעלייה מגרמניה. אזכיר עוד סיפור מצחיק שקרה עם שני קרובים, בני דודים של חוה ורחל מצד אימם. פטר והנס היו בני גילי. פעם נפגשתי איתם בתל אביב ויצאנו לטייל ברחובות העיר, כשאני משמשת מעין מורת דרך. היינו בני ארבע-עשרה או חמש-עשרה. היה חם והצמא תקף אותנו. עברנו ליד פרדס מגודר, ומעל הגדר הציצו צמרות עצי תפוזים עם פירות כתומים. חשקתי מאוד בתפוז, אך לא אהבתי לאכול פירות גנובים. "כמה טוב היה לו יכולנו לקטוף לנו כמה תפוזים," אמרתי. הנס, שהיה הצעיר מבין השניים, התנדב. הוא טיפס על הגדר, עבר לצד השני והתכוון להתחיל לקטוף כמה תפוזים, אך לפתע: צעקה. התברר שהפרדס היה שייך לערבי, שתפס אותו ומשך אותו פנימה למקום מגורי המשפחה. המצב היה "שטימפיק". לא ידעתי מה לעשות. בסופו של דבר תפסתי יוזמה; פניתי לסתם אדם שעבר ברחוב, וסיפרתי לו את המעשה. לאחר הטפת מוסר קלה הוא עזר לנו לחלץ את הנער. התברר שבעל הפרדס משך את הנס לחצר הבית, קשר אותו לעץ ועמד להתחיל להרביץ לו. איכשהו יצאנו מהעניין בשלום.

מלבד מפגש זה לא התפתחו קשרים בינינו לבין שני הנערים. אביהם היה רופא שיניים, והם השתקעו בתל אביב. עם אחד מהם נפגשתי כעבור ארבעים שנה בחתונה של רותי, שהתקיימה אצל מאנו אחי אימה בתל אביב. כמובן הזכרתי לו את הסיפור.

באותן שנים עלו גם רבים מחברי ההורים מתקופת הפולקסהיים בברלין. אלה כמובן הגיעו אלינו לביקורים, ועם חלק מהם התחדשה הידידות ונמשכה שנים רבות. כך למשל היה עם משפחת קורט נלקן, שהיה רופא ילדים והמשיך בעבודתו בארץ בהצלחה רבה. חלק מהאנשים שהגיעו לא היו חבריהם של ההורים, אלא חניכיהם. אבא ניסה בכל מאודו לעזור לאנשים אלה בסידורים, בעבודה וביצירת קשרים מתאימים. אני זוכרת זוג אחד שעשה עליי רושם עלוב ביותר. האישה הילדה התחילה לעבוד אצלנו במשק בית לזמן מה, וגם לבעלה, שהיה אינסטלטור, אבא סידר עבודה. אישה אחרת בשם שרה רטיך, תופרת במקצועה, התחילה לתפור עבורנו. אבא סיפר לי שאביה למד תלמוד כדי להשלים את החסר בהשכלתו היהודית. כך ניסו הוריי לעזור ככל האפשר.

בין האנשים האלה היה אדם קטן קומה וצולע, הנס לובי קראו לו. הוא היטיב לספר סיפורים, והילדים היו מקשיבים לו בדממה. הוא סיפר לי על התקופה של הפולקסהיים ועל פעילותו של אבא שם. לימים הקים מוסד לילדים עזובים בשכונת מקור חיים בירושלים. אם כן, באותה תקופה המה ביתנו מאנשים חדשים, ודרכם היה לי מגע עם מה שקרה בגרמניה בעקבות עלייתו של היטלר, אך את המודעות לכך פיתחתי בגיל מאוחר הרבה יותר.

הבית בצפון תלפיות

בפרשת בניית הבית בצפון תלפיות ומכירתו לבסוף, אפשר לראות מעין נקודת מפנה בחיי משפחתנו, שהשפיעה על כל אחד מאיתנו בצורה שונה, אף שכמובן לא דיברנו על כך. אנסה להעלות כאן את הדברים כפי שהם נראים לי עתה.

הורינו לא נהגו לשתף אותנו בהתלבטויותיהם, במיוחד לא בנושאים כספיים. על כך דיברו רק בתקופה מאוחרת יותר, כשכבר היינו בוגרים. הנסיבות המדויקות שהביאו אותם להחלטה לבנות בית משלהם לא ידועות לי, אך כמה דברים ניתן לי לומר בביטחון. יש להניח שהדחף לכך היה המצב הכלכלי היציב והאפשרות שנראתה לרכוש אדמה. אבא בוודאי שאף זמן רב לבנות בית לעצמו, לפי צורכי משפחתו ולפי גישתו האדריכלית, מקום שיהא יפה ונוח לחיות בו ולהתפתח בו. באותו זמן הזדמן לאבי פרויקט של בניית שכונה חדשה. תוכנן שכל בתי השכונה ייבנו על ידו. לאבא היה קשר עם מר אשבל מהכשרת הישוב, ובעזרתו כנראה נתקבלה הקרקע לשכונה. מאיר אמר לי שהוא חשב שלפרויקט היה גם קשר לחברת התיווך "צל קורתי" – חברה חדשה שהקימו בשותפות קרובינו הייני שטראוס ואביו של גוסטב. זה האחרון עבד בה רק זמן קצר, כי היה חולה ונפטר בסוף 1935. עד ליום שמאיר הזכיר זאת לא ידעתי על כך, וכך גם גוסטב. על כל פנים, נראה לי סביר כי בין בעלי הבתים הראשונים היה רוב של עולים חדשים מגרמניה.

הפרויקט הזה הבטיח לאבא הכנסות, שבהן קיווה לכסות את עלות הבית שלו. כמו כן ציפה לירושה מסוימת מאביו שנפטר באותן שנים, ירושה שבסופו של דבר לא התקבלה. למעשה התחיל אבא בבניית הבית מבלי שהיה לו כיסוי כספי מספיק. אולי קיבל הלוואות כלשהן, אך איני יודעת על כך. הוריי לא נהגו לחסוך בשנים ההן, אף שאבא הרוויח יפה מאד. החיסכון התחיל רק בשנותיהם האחרונות, כשכבר לא היה להם מספיק.

פרטים אלה אני מקדימה כדי להסביר את הסיבות שגרמו למכירת הבית כעבור שלוש שנים, מפאת החובות וחוסר היכולת לעמוד בהתחייבויות הכספיות עבורו. אני מניחה שמצב זה הוא המקור ליחס שלי לכניסה לחובות בשנותיי כבוגרת.

שנות תכנון הבית, בנייתו והמגורים בו היו שנים מלאות חוויות ושמחה. בשנה המכרעת שבה מכרו את הבית הייתי בהכשרה, ולא ידעתי מה עבר אז על משפחתי. כפי שכבר סיפרתי, בקריאה מחודשת של המכתבים שקיבלנו במשך שנים, נתקלתי בכמה מכתבים

שאבי כתב לי באותה העת להכשרה. אחדים מהם כתובים בכתב גרוע, כמעט פרוע אפשר לומר.

עלה בדעתי שהמכתבים הללו ביטאו את מצב רוחו של אבי, שכנראה היה במשבר קשה באותה עת. הם הזכירו לי תקופה אחרת, שבה הייתי אני במשבר. עבדתי אז כמורה, וקיבלתי על עצמי פרויקט מיוחד בכיתה טיפולית. את הפרויקט יזמתי אני עצמי, אך לא עמדתי בו, ולפיכך הייתי במצב נפשי קשה מאוד. לבסוף פניתי למפקחת שלי, וסיכמנו לבטל את הפרויקט באמצע השנה. הכתב שלי בעת ההיא, כשהייתי מכינה את המערכים לשיעורים, השתנה ללא היכר. הייתי מודעת לכך. לא הייתי מסוגלת לכתוב בצורה מסודרת, כאילו איבדתי שליטה על ידי. כשחלף המשבר, גם הכתב חזר לקדמותו. כך גם היה במכתבי אבא. לאחר המכתבים הנזכרים, הגיע אליי בינואר 1939 מכתב ממנו, ובו כתב ידו הרגיל, כאילו מבשר שהמשבר חלף. המכתב הזה מעניין גם מבחינת תוכנו. אפשר להרגיש בו בבירור שאבא ערך חשבון נפש לאחר המשבר הקשה, אם כי איננו אומר זאת במפורש. ניכר שהוא עצר והשקיף אחורה על חייו וחש כזקן הקרב לסוף הדרך מבלי שהגשים את מטרותיו, אף שהיה בן 47 בלבד.

אם כן, החוויה הראשונה הייתה עצם תכנון הבית. מדי פעם היה אבא קורא לנו ומראה כיצד מתקדמת התוכנית לאט לאט עד להגעתה לשלב הסופי. התוכנית הלכה ותפתח, ואבא, שהיה אדריכל ומתכנן זהיר כשהדבר נגע לבתים של אחרים, נכשל, אם אפשר לומר כך, כשתכנן את ביתו הוא. "אינני יכול לקמץ כאן", היה אומר, "אחרי הכול אני בונה בית של אדריכל!"

כשאני חושבת היום על הבית, מתוך השקפה של התאמת מקום המגורים לצורכי האדם, נראה לי שהיה זה בית מוגזם בגודלו, עם הרבה שטחים מבוזבזים. כשאמרתי זאת לאחי מאיר, הוא התרעם ואמר: "ורדה, אינך מבינה את הרעיון שמאחורי התוכנית. אבא רצה שלכל אחד תהיה הפרטיות שלו בבית." כמו כן הזכיר לי שאנשים רבים באו לראות את הבית ואף כתבו עליו מאמר בעיתון המקצועי.

על דבר אחד בתוכנית הבית אני תוהה היום, והוא מיקום החדר שהיה מיועד לסבתא. סבתא אומנם נפטרה לפני שעברנו לבית, ועל כך בהמשך.

הבית היה בן קומה וחצי. בקומה התחתונה היה חדר המגורים, החדר הגדול, המטבח, שירותים ושני חדרי הילדים. בקומה העליונה היו שני חדרי שינה, לאימא ולסבתא, שירותים ומרפסת גדולה שהשתרעה על כל הגג הנותר של הקומה התחתונה, ובה שתי ערוגות פרחים גדולות. השאלה היא, ובכן, כיצד תיאר לעצמו אבא, שסבתא, שהייתה כבר בת שמונים, תעלה במדרגות לחדרה? ייתכן שחשב שסבתא לא תאריך ימים. היה אז נוהג לצטט פתגם סיני האומר בערך כך: אדם בונה בית חדש והמוות נכנס לבית...

השכונה, שנקראה צפון תלפיות וכונתה שכונת קוצ'ינסקי, נמצאה מצפון לתלפיות, ממזרח למחנה צבאי בריטי ומדרום למנזר שהיה מוקף חומה. כיום נדמה לי שקוראים לה

שכונת כספי, ונוספו בה בתים רבים. כשאנו גרנו בה היו בה בסך הכול שמונה בתים. הבתים נבנו בשני שלבים. בשנת 1936 נסתיימו ארבעת הבתים הראשונים, ועם פרוץ המאורעות חלה הפסקה בבנייה. כשנרגעו הרוחות – תקופה שנמשכה שנה בלבד – המשיכו בבניית ארבעה בתים נוספים. בסוף 1937 שוב פרצו מאורעות, והבנייה בשכונה נפסקה לגמרי. חלק מהתושבים עזבו את השכונה, ונשארו בה רק שלוש משפחות.

לכבוד הבית החדש תכנן והזמין אבא רהיטים חדשים. הדבר מזכיר לי את הסיפור הצרפתי על הכובע שעלה אלף פרנק: אישה קנתה לעצמה כובע חדש. כשחזרה הביתה והסתכלה בראי ראתה שהכובע אומנם יפה, אך איננו מתאים לשמלה. לכן יצאה שוב וקנתה שמלה שמתאימה לכובע. אחר כך נעליים ושאר אביזרים, עד שהגיעו הוצאותיה בעקבות קניית הכובע לאלף פרנק.

הבית החדש היה הרבה יותר גדול מהדירה הישנה, ולכן צריך היה לרכוש ריהוט חדש לחדר הגדול, לחדר השינה של אימא, למטבח ולחדר של מאיר. אני קיבלתי את הרהיטים הישנים של החדר הגדול בדירה הישנה. בחדר של סבתא, שהפך לחדר של אבא, לא היה כמעט כלום מלבד מיטה. אבא הזמין את הרהיטים מנגר בשם כהן, שנגרייתו הייתה בסמטה מאחורי קולנוע ציון, במבנה ישן ואפלולי. הוא היה לוקח אותנו אל הנגר כדי לשתף אותנו בבחירת פורנירים לציפוי הרהיטים, והקפיד על הפרטים הקטנים, למשל שדוגמת העץ תתאים בכל דלת ודלת של המזנון הגדול שלאורך הקיר בין המטבח לפינת האוכל. בחדר הגדול היו רהיטים מעץ אלון, ובחדר של אימא מעץ לבנה.

שרידים מרהיטים אלה נמצאים אצלנו ואצל נפתלי ושולם. בבית נפתלי נמצאים השולחן, הכיסאות, שתי הכורסאות וארון קטן עם דלתות זכוכית. גם בביתנו הוא שימש לאחסון הכלים הטובים. בבית הוריי הייתה זו מערכת כלי תה סינית לשנים-עשר איש. החרסינה של הספלים הייתה דקה כל כך, כמו פרגמנט. אימא השתמשה בהם רק בהזדמנויות חגיגיות ביותר, ולאחר מכן שטפה אותם במו ידיה. מלבדה לא טיפל בהם איש. כשהתחילה לשחק ברידג' מדי שבוע, הייתה מארחת בכלים הללו בעת שהמשחק התקיים בביתה. בסופו של דבר מכרה את הכלים בשעה של חולשת הדעת לרוכל שהתדפק על הדלת. היא קיבלה עבורם 50 לירות. ייתכן שהייתה זקוקה אז לכסף, ובכל זאת, אחר כך התחרטה מאוד על המכירה. שני שולחנות קטנים מחדרה של אימא נמצאים אצלי, בחדר המחשב, והשני אצל נפת. ארון הבגדים שאבא תכנן במיוחד עבור אימא נמצא בצורה מפורקת אצל שוליק. ואחרון, כמעט שכחתי, שולחן האוכל שלנו, העגול עם הפורמייקה, היה במקורו שולחן עץ יפה שעמד בחדר המגורים.

אפשר לומר שהדבר המוצלח ביותר בבית היה מיקומו. המגרש של הבית היה בקצה המזרחי של שטח השכונה, והבנייה הייתה בחלקה במורד, כך שמתחת לקומה הראשונה היו עוד שלושה חדרונים: האחד חדר הסקה, השני חדר הכביסה, והשלישי מחסן. הנוף שנשקף מהמקום לצד מזרח היה מרהיב: בין ארמון הנציב העליון הבריטי מימין והעיר העתיקה,

כפר השילוח וטור מלכא משמאל, השתרעו הרי מואב הכחולים-סגולים. בבוקר, עם זריחת השמש, היה לעיתים מתנוצץ קצהו הצפוני של ים המלח. לעיתים הייתה השמש עולה מאוחר מאחורי צעיף ערפל. נראה היה זה כמו וילון שנמתח מעל מיטת כלולות גדולה. קרוב יותר לוואדי התפתל נחל השילוח.

השטח היה מדברי כמעט לגמרי. פה ושם נראו כמה עצים. הבית היה בנוי כך שאל הנוף הנפלא הזה פנו חלונות גדולים, והוא כאילו פרץ לתוך הבית. החיסרון של החלונות היה שצריך היה לנקותם מפעם לפעם. אלה היו חלונות גרר שנגררו בתוך הקיר כלפי מעלה. כדי לנקותם צריך היה להוציאם ממסגרתם כשהם תלויים על שני כבלים עבים, ואפשר היה לעשות זאת רק בשניים. זו הייתה עבודה שהייתה שמורה לי, כי העוזרת לא הסתדרה איתה.

מסביב לבית הייתה גינה יפה. את סידורה הבסיסי בקדמת הבית ביצע עבורנו הגנן ברונו לוי, שהיה חבר טוב שלנו. הטיפול השוטף היה בידי, והשקעתי שעות רבות בעבודה בגינה. במו ידיי בניתי מדרגות כשאני סוחבת אבני צור מהמורד, ובשטח זרעתי ושתלתי ירקות. מאחורי הבית היו לנו ערוגות של כל מיני שיחי תות, אך בשל האקלים הם לא נתנו פרי. במורד התלול יותר נטענו חורשת אורנים קטנה. כשביקרתי כעבור שנים בבית, שהיה מאוד מוזנח, הדבר שהרשים אותי ביותר היה האורנים האלה, שגדלו והפכו לעצים.

התאריך המדויק שעברנו בו לבית לא זכור לי. זה מוכרח היה להיות בין אפריל 1936, הזמן שבו פרצו מאורעות '36, ובין 14 ביוני אותה שנה, יום ההולדת השלושה-עשר של אחי. את בר המצווה חגגנו כבר בבית החדש, בחיק המשפחה המצומצמת בלבד. מאיר לא עלה לתורה, והשמחה התבטאה באופניים שקיבל בהזדמנות חגיגת זו.

רצח הפרופסור ביליג שכבר הזכרתי אירע באוגוסט אותה שנה. הזמנים היו קשים, והיה די מפחיד לגור במקום הזה. מההגנה שלחו מדי ערב שני שומרים שהיו באים לשמור יחד עם הגברים שבמקום. שומרים אלה היו אוכלים ארוחת ערב אצלנו או אצל השכנים לפי תור. תמיד היה מסקרן לדעת מי יהיו האנשים שיגיעו: סימפטיים או לא סימפטיים, צעירים או מבוגרים.

הקשר עם העיר היה באמצעות קו אוטובוס מספר שבע. לבית הספר היה צריך עוד ללכת כמה דקות מתחנת טרה סנטה. גם לשכונה היה צריך ללכת כמה רגעים מהתחנה, ולעיתים היה זה מאוד לא נעים, ובערב אפילו מפחיד. בכל זאת, עם הפחד בלב, לא נמנעתי מלחזור הביתה בערבים מביקורים בעיר, כמובן לא בשעות העוצר. בחוזרי מבית הספר הייתה לי תמיד התלבטות באיזו תחנה לרדת. היו שתי אפשרויות: האחת התחנה שהייתה ליד תחילת חומת המנזר, שהצריכה ללכת לאורך החומה בדרך שהייתה לרוב עזובה ולפעמים נתקלת בה בשיירת ערבים עם חמורים, והשנייה, התחנה שליד המחתה הבריטי, שהדרך ממנה הייתה אומנם יותר בטוחה, אבל כשהיית מסתובבת שם, נערה בת שש-עשרה או שבע-עשרה, החיילים היו מתחילים לשרוק, מה שמאוד עצבן אותי. המחתה הזו נמצא

בין שני כבישים: האחד כביש דרך בית לחם, שבו היה עובר האוטובוס לתלפיות, והשני כביש שהגיע עד לארמון הנציב ולמשק הפעולות הקרוב לו. השכונה שלנו נמצאה מזרחה לכביש זה. בדרך זו היה עובר לפנות ערב משמר חיילים סקוטיים עם חצאיותיהם המשובצות וחמת החלילים על כתפם, או כפי שקראו לזה, ה"דודלסק", והם היו מנגנים את מנגינותיהם החד-גוניות. אהבנו לצפות בהם ולבושם הצחיק אותנו מאוד.

בנסיבות הביטחון האמורות החליטו ההורים לגדל גור כלבים גזעי שישמש לנו כלב שמירה. הם רכשו כלב זאב פרסי שחור כולו, כושי קראנו לו. אבא קיבל הדרכה כיצד לאלף אותו והתחיל במרץ בעבודה. אימא דאגה לאוכל מתאים, ואנו שיחקנו איתו ונהנינו ממנו, למעט הפעמים שנדרשנו לקחתו לטיול. איני בטוחה אם חינוכו של כושי הצליח כל כך ואם היה כלב שמירה מעולה, אך הוא היה כלב חביב מאוד. הייתי טוענת שאם מדגדים אותו הוא ממש צוחק. קשה להגיד שהיה ממושמע ביותר. בכל זאת מילא בעצלתיים, פחות או יותר, את הפקודות שקיבל, לאחר שנזפו בו כמה פעמים. כושי אהב מאוד את אבא. כשאבא היה חוזר מהעבודה היה כושי רץ לדלת הכניסה ומתחיל לרחרח במרץ בסדק שמתחתיה, וכשאבא נכנס, מתנפל עליו בשמחה. פעם, כשבא אל אבא אדם והרים עליו את קולו, התנפל עליו כושי בחמת זעם. הוא היה כלב שניתן לכנותו "ערס". אסור היה לו לעלות על המיטות, ודווקא אותן בחר לו למקום מרבצו, ובמיוחד אהב את מיטתי. כשהיה שומע לחיצה על כף המנעול, היה יורד בעצלתיים מהמיטה, כאומר "סידרתי אותך ואינך רשאת לנזוף בי, הרי אני כבר יורד."

כשהוריי חזרו לגור בעיר לאחר מכירת הבית היה קשה מאוד להחזיק בכלב, ולאחר המעשה ב"טו מיסיס ביליז", הוא נמסר לאגודת צער בעלי חיים, ומעשה שהיה כך היה: כשחזרתי הביתה מההכשרה, נדברתי עם חברתי אהובה לצאת לטיול. כושי, שהיה צריך להישאר בבית, הצליח להימלט מבלי שהרגשתי בזאת. בדרכנו חזרה ראיתי פתאום שהוא מתלווה אלינו. היה זה ברחוב היורד מבית הבריאיות לרחוב יפו. והינה באו מולנו, לקראתנו, שתי גבירות אנגליות, ואחת מהן מחזיקה ברצועה של כלב בוקסר. כושי הרגיש בבוקסר והחל להתקרב אליו בזעם. צעקותי אליו שיבוא לצידי היו לשווא. השתיים ניסו בכל כוחן למשוך את כלבן מהתקפתו של כושי, ותוך כדי כך נשך כושי את ברכה של אחת מהן. לא ידעתי מה לעשות, ורציתי רק להסתלק מהמקום במהירות. למזל הגבירות, נעצרה לידן מכונית, ומתוכה יצא אנגלי במדים והכניס אותן לתוכה. אליי הוא פנה ושאל אם הכלב שלי. לא יכולתי להתחמק, וניסיתי להסביר לו את העניין. כנראה לא הבין את האנגלית הרצוצה שלי, ופשוט לקח אותי למשטרת מחנה יהודה לחקירה. שם חקר אותי שוטר בעברית, והתחיל לכתוב את פרטי המקרה כשהוא מתחיל כך: "Two Mrs. Beilish" וכולי וכולי. כשהגעתי בחקירה לקטע של השוטר שהופיע במכונית, הפסיק אותי החוקר ואמר, "זה לא שוטר, זה ראש משטרת ירושלים", ולי הדבר לא שינה מאומה.

כיוון שאני מספרת כאן על הכלב, אספר גם על חתולתנו מוסה הנאמנה, כך חשבנו, עד שעברנו לביתנו בצפון תלפיות. את החתולה הזו קיבלתי בשנה הראשונה למגורינו ברחוב המלך ג'ורג' מדייר המשנה שלנו זיגפריד הירש, וכך היה המעשה: בסמטה מאחורי ביתנו התגוררו חתולים רבים, לרוב במחסנים שמתחת לבתים, שאליהם נכנסו דרך השמשות השבורות. לא אחת פגשנו שם גורים חמודים, ונפשי חשקה באחד. אחרי הלימודים, או אולי בחופש, הייתי יוצאת למרדפים בסמטה, אך ללא הצלחה. באחד המרדפים נפצעתי בברך בצורה די רצינית. הפצע התמלא מוגלה והזדהם עד כדי כך שלא הלכתי לבית הספר במשך יום או יומיים. באחד הערבים האלה הגיע זיגפריד עם גור החתולים החמוד, זרק לי אותו על המיטה ואמר, "הינה, הבאתי לך חתול". זאת הייתה חתולה קטנה וחמודה ומנומרת, עם חזה לבן וכתם לבן על החוטם. החתולה הייתה מאוד נפחדת. ניסינו לקרבה בקולות חיבה, מוציני-פוציניו, ונתנו לה את השם מוסה. מוסה גדלה, ולמדה לעשות את צרכיה בחוץ, ואף לבקש לצאת החוצה, ושימחה את לב כולנו. בשעת הארוחה הייתה יושבת על הספה ליד אימא ומקבלת מקצת ממטעמי השולחן, נוסף על ארוחותיה הרגילות שקיבלה בצלחת במטבח. היא הייתה מאוד בררנית. סרדינים, למשל, הנחשבים למעדן עבור חתולים, לא היו לפי כבודה.

מוסה גדלה, וכשהגיעה עת דודים, התחילה להיעלם מהבית לתקופות ארוכות. בשעתו לא ידענו מה היו הסיבות להיעדרותה. למדנו על כך רק מהתוצאות: היא חזרה הביתה כדי להמליט גורים. בוקר אחד התעוררתי לקול ציוץ חלוש. לא ידעתי מה פשר הדבר, ומאין בא הקול. הערתי את אחי. הקשבנו שנינו, ומצאנו שהקול בוקע מתחת למיטתי הגבוהה, שם עמד הסל הידוע שבו הביאו את אחי ארצה, שבו אספנו את הכביסה, וששימש עריסה לרבקה'לה. ניגשנו בזהירות אל הסל, הצצנו פנימה, והינה מה ראות עינינו? מוסה יושבת בסל, ולצידה שלושה גורי חתולים קטנים, שעניניהם עדיין עצומות. היא נראתה כה מסכנה, כאם צעירה חסרת עזרה לאחר לידה ראשונה. את שמחתנו תוכלו בוודאי לתאר לעצמכם. מייד הבאנו לה צלחת חלב. בתחילה היא לא רצתה לטעום ממנו, ורק ליקקה את גוריה והיניקה אותם. הגורים הלכו והתפתחו, והיה שמח בבית. בכל מקום שרצו או שלא רצו, הם השאירו את סימניהם. הם היו חמודים כששיחקו עם כדור צמר או גרב מתחת למיטה, אך כשאחד מהם עשה את צרכיו בדיוק על בגדי השבת המגוהצים שאימא הכינה עבור מאיר, פקעה סבלנותנו, ולבסוף הצלחנו להיפטר מהם באמצעות נתינתם לחברים שונים.

במשך השנים המליטה מוסה מדי פעם, וביתנו המה מגורים. היו לה למוסה כמה מנהגים משונים: האחד היה ציד ציפורים. ידוע שחתולים מיטיבים לצוד ואוהבים לשחק בטרפם בטרם יאכלוהו, אך בעיקרו של דבר הם צדים כדי להשביע רעבונם. לא כך היה עם מוסה שלנו. יצר הצייד שלה היה אומנם חזק והיא אף הצליחה לצוד ציפורים לעיתים קרובות, אך היא בחלה בהן כמזון. את טרפה הביאה כל בוקר אלינו לחדר כמנחה או כאות הוקרה.

בחדרנו היה חלון מכוסה בחציו על ידי קיר המחסן של הבית השכן. מיטתי עמדה ליד חלון זה. כשמוסה הייתה רוצה לצאת או להיכנס לבית בשעות הלילה או בשעות הבוקר המוקדמות הייתה עולה על גג המחסן, ניגשת לחלון ושורטת את הרשת, ואני הייתי פותחת לה. כך הייתה מגיעה בבקרים עם טרפה, לרוב ציפור מסכנה. בפעמים הראשונות שפתחתי לה את החלון, בעודי חצי ישנה, לא הבחנתי כי יש לה משהו בפיה. ברבות הימים הפסקתי לפתוח לה כשראיתי את הצללית של הטרף בין שיניה.

מוסה הפכה למטרד הן משום הטרף והן משום הגורים שכבר לא ידענו למי לתתם, ועל כן החליטה אימא להיפטר ממנה, והזמינה אדם שיבוא לקחתה. הגיע אדם עם שק גדול, שהיה אמור לקחת את מוסה ולשחררה במקום מרוחק מחוץ לעיר. החתולה נבהלה מהאיש ולא רצתה לגשת אליו. בסופו של דבר לקחה אימא עצמה את השק, קראה למוסה והכניסה אותה לתוכו ומסרה לאיש. איני יודעת מה הרגישה אימא בשעת מעשה. לא דיברנו על כך. בוודאי משהו דומה למה שאני הרגשתי כשמסרנו את כלבנו כושי השני בנהריה, לשומר היער בצפת; מין רגש של בגידה בבעל החיים. כנראה האגואיזם שלנו חזק מאהבתנו לבעלי חיים. כעבור שלושה ימים, בערב, אימא ואני ישבנו במטבח, שחלונו פנה לסמטה שמאחורי הבית, ושמענו יללה מוכרת. פתחנו את הדלת ופנימה נכנסה מוזנחת, מלוכלכת ומזת רעב מושה. ליבנו נמלא רחמים וחרטה. האכלנו אותה והחלטנו: מושה תישאר איתנו באשר נלך. מנהג אחר היה למוסה, ללוות את ההורים בצאתם בערבים. כך נלוותה אליהם פעם כשהלכו לסרט. כשהגיעו למקום סואן, קפצה על כתפו של אבי, וכך הלכו עד שהגיעו לקולנוע. אבא לא הכניסה לאולם. בסוף ההצגה חיכתה להם מושה, ושוב קפצה על כתפו של אבא, ונשארה עליה כל הדרך הביתה. כשעברנו לצפון תלפיות, נשארה במקום הישן.

בניית הבית בצפון תלפיות ומגורינו בו היו בתקופת המאורעות של 1936. כאן המקום להרחיב מעט על השפעת המאורעות עליי ועל הנוער באותה תקופה. ההשפעה הייתה כמובן מוחשית ביותר, זאת אפשר להבין מסיפור מהלך העניינים, אבל התייחסותי למתרחש הייתה במידה רבה פסיבית. מה שקרה קרה, וכך קיבלתי את הדברים. כנראה זו דרך החיים בארצנו המתחדשת. כך גם קיבלתי את הדברים כשפרצו המאורעות ב-1929, כשהייתי קטנה יותר, וכך ברבות השנים, כשפרצו מלחמות בישראל – אם כי במרוצת הזמן החלו המלחמות להכביד יותר ויותר. לא כל הנוער התייחס בצורה פסיבית כזו. רבים מבני כיתתי הצטרפו להגנה. הבנות שימשו כקשריות, והבנים למדו איתות ושימוש בנשק. גם גוסטב היה חבר בהגנה. הוא היה יוצא להדריך צעירים באיתות במושב קריית ענבים או לשמירה באוניברסיטה.

אני לא הייתי חברה בהגנה. ייתכן שבהשפעת הוריי שחשבו שגיל שש-עשרה הוא מוקדם מדי לנערה לעסוק בפעילות שכזו, ואולי פשוט בגלל שהדבר לא התאים לאופיי. מה שאני זוכרת מהתקופה היא במיוחד הוא כותרות העיתונים הזועקות בנוסח שחזר מדי יום:

"בימים טרופים אלה..." ובהמשך תיאור של מה שקרה, פגיעות בנפש וברכוש. הערבים היו מרבים לעקור נטיעות של המשקים החקלאיים, והדבר גרם לתחושה קשה. הרגשנו שהורסים לנו את מה שבנינו בעמל רב. בסופו של דבר הפסקתי לגמרי את הקריאה בעיתון, שאותה התחלתי לאחר רצח ארלוזורוב, כשעקבתי בעניין אחרי החקירה והמשפט. רק כעבור שנים רבות, כשלמדתי בסמינר הקיבוצים, התחלתי שוב לקרוא עיתונים, וזאת בעיקר בהשפעת הסביבה.

מות סבתי

כעת אספר על האירוע המשמעותי האחרון שהתרחש כשגרנו ברחוב המלך ג'ורג': מות סבתי. אף שלא הייתי קשורה אליה באופן מיוחד, היה זה אירוע שכנראה השאיר עליי רושם חזק יותר מאשר ניכר כלפי חוץ. נעשיתי מודעת לכך שנים רבות לאחר מכן. נראה לי שהמפגש עם המוות, כאשר הוא מתרחש בסמוך אליך, במשפחתך, או כאשר המת הוא אדם שהכרת היטב והיה לך יחס אליו, הוא אירוע שהאדם צריך לעבד בינו לבין עצמו, וכשהוא ילד או נער, צריך לעזור לו בכך.

כיום, יש מודעות רבה יותר לבעיות העולות מהמפגש עם המוות, וזאת בעקבות מציאות החיים הישראלית, אך בילדותי לא היה הדבר כך. מות סבתי היה המקרה הראשון של מוות בחוג המשפחה הקרובה. סבתא נפטרה ב-9 במרץ 1936. התאריך זכור לי, כי זהו יום הנישואים של הוריי. אבא נהג לציין את היום הזה במתנות לאימא, ואף אני נהגתי להכין בו מתנות לשניהם.

סבתי הייתה חולה כמה שבועות לפני מותה. תקף אותה שיתוק חלקי, והיא לא יכלה לקום ממיטתה. הטיפול בה היה קשה, אבל היא לא עברה לבית חולים. הוריי שכרו מטפלת שהייתה באה לטפל בה מדי יום. הם קנו גומי בגלל ההרטבה של המיטה. אני זוכרת זאת, כי את הגומי הזה קיבלתי כאשר רבקה נולדה. מי שטיפלה בסבתא הייתה אישה נחמדה מאוד בשם אירנה. היא הייתה עולה חדשה מפולין, וגרה בבית החלוצות. היא מאוד מצאה חן בעיניי, והתיידדנו מאוד, על אף שהיא הייתה מבוגרת ממני, כבת שלוש. אהבתי לשוחח איתה כשהייתה מתפנה מהטיפול בסבתא. אני סיפרתי לה סיפורים מחיי, והיא סיפרה לי סיפורים מחייה בפולין.

היום שבו נפטרה סבתי נדמה לי ששבת היה, שכן אירנה הייתה בחופש, והחלטנו שתינו לצאת לטיול בעין כרם. היה זה יום אביב. ההרים היו מכוסים בפרחים, ואנו טיילנו ונהנינו מהנוף. קטפנו פרחים והכנתי מהם זר גדול לכבוד יום הנישואים של הוריי. כשבאנו הביתה, הרגשתי שמשו קרה, והתברר שסבתא נפטרה. בעצם, אינני זוכרת כמעט דבר מאותו הזמן, רק את התדהמה הזו שנלוותה למוות. לא השתתפתי בלוויה, נראה כי רצו לחסוך ממני את הדבר. אני חושבת שזו הייתה שגיאה. הייתי כבר בת שש-עשרה, והיום במבט לאחור אני סבורה שחשוב היה שאכיר עד הסוף את תהליך הקבורה.

ברור שסופו של אדם למות, לכן לא היה מותה של סבתא הפתעה, במיוחד שהייתה כבת שמונים וחולה. אולי משום כך לא דיברו בבית על המוות. אך מקרה של מוות יש בו תמיד משהו מזעזע, ונראה לי שאי אפשר להיות מוכנים לכך. הרי זה דבר שמעבר להגיון; מישו שחי ונשם, פתאום עובר מעולם וחדל מלהיות. נדמה לי שלא קלטתי בדיוק את העניין. קרה לי שלאחר מות סבתי רצתי אחרי אישה שהזכירה לי אותה וקראתי "סבתא, סבתא", ופתאום נזכרתי שסבתי כבר נפטרה. שנים אחדות אחר כך, כשהייתי חברה בקיבוץ חניתה, קרו כמה מקרי מוות, ותמיד השתמטתי מללכת ללוויה. כשנהרג חברנו בן עמי, מי שהיה מפקד השיירה ליחיעם, וכל המשק כאב את האובדן, התנדבתי להישאר ולשמור על הילדים כדי לא להשתתף בלוויה. אימו של בן עמי, שהייתה מבקרת לעתים קרובות במשק והכירה כל חבר, לא סלחה לי על כך. אך יש להבין, לוויה הייתה עבורי דבר מפחיד. אני חושבת שהדבר קשור במותה של סבתי, בתהייה שלא הובררה לי וכנראה העסיקה אותי מאז: מה בעצם קורה למת? איך הוא נראה, מה עושים לו? לא דיברתי על כך עם הוריי. אולי הרגשתי כאילו הנושא הזה הוא בגדר טאבו.

אעלה פה עוד כמה קווים לדמותה של סבתי. הקשר בינינו הנכדים לבין סבתא היה שונה מאוד מהקשר שלנו הסבים עם נכדינו. על אף שהיא גרה יחד איתנו בבית, היא הייתה זרה לנו; לא הבינה אותנו ואנחנו לא הבנו אותה. כמה סיבות גרמו לכך: ראשית, פערי שפה. סבתי דיברה יידיש. אומנם הבינה גרמנית, ובדרך כלל הבנתי את היידיש שלה, אך זה בכל זאת היה שונה וזר. שנית, הדתיות הקפדנית שלה, לעומת החילוניות המובהקת של הוריי, ואחרון, היחס השלילי של אבי אליה. בכל זאת, הצליחה אימא להעביר לי יחס של כבוד לסבתא, על ידי סיפוריה עליה ועל ידי היחס הטבעי שלה אליה, שהייתה אימא.

אימא סיפרה לנו שסבתא הייתה אוהבת לספר סיפורים יפים שהיו מרתקים את שומעיהם, ושהייתה אשת חיל ואישה חכמה. בדרך כלל הייתה סבתי אישה רצינית; רק לפעמים הייתה צוחקת, והיה לה צחוק מאוד חביב. היא הייתה הולכת לקנות את רבע העוף שלה, וכמסופר, מבשלת לעצמה בתוך חדרה. היא נהגה להתפלל מתוך ספר התפילות הישן והמרופט קצת, שהיה לו ריח מיוחד, ובתוכו גם שמרה את משקפי הקריאה שלה. בשבתות ובחגים הייתה הולכת לבית הכנסת, לבושה בבגדי החמודות שהיו טמונים בארגז מיוחד בחדרה. על ראשה הייתה שמה את הפאה הנוכרית, ואז נראתה בעיניי שונה מבימות החול, שבהם הייתה קושרת לראשה מטפחת ראש. למעשה, היו לה שלושה סוגים של מטפחות ראש: מטפחת ליום, ללילה, ומטפחת משי זהובה לחגים. לא היה לה שיער מתחת למטפחות; היא הייתה מגולחת כמו אסיר. אני אהבתי להציץ לחדרה בערב, בהחליפה מטפחת לפני שהלכה לישון. בלילה הייתה נותרת כל כך חזק, עד ששמענו זאת בחדרנו מעבר לקיר. היינו נוהגים לחכות את נחירותיה בינינו לבין עצמנו.

אהבתי מאוד לחטט בארגז הבגדים של סבתי, כשרוחה הייתה טובה עליה והייתה מרשה. היו שם בגדים מיוחדים, לרוב בצבע שחור, מאריג עבה ומשובח, תפורים לפי

האופנה הישנה. החולצות היו מכוסות בחרוזים שהיו תפורים עליהן, וזה מה שהכי מצא חן בעיניי. היו לה גם תחתוני חורף מיוחדים במינם ששלחה דודתי רוזה מחו"ל. הם היו עשויים מבד פלנל עבה, שעליו מובלטת דוגמה. תחתונים אלה יכלו לעמוד מעצמם בלי שילבשו אותם. הם הגיעו עד מעבר לברכיים והיה להם פתח מאחור. היו קושרים אותם בסרט, והם הצחיקו אותי מאוד.

הקשר עם סבתא התבטא בעיקר בכך שהייתה שולחת אותי לקנות עבורה "קנדל זוקר" בחנות קטנה שהייתה מעבר לסמטה. היו אלה מין גבישים מתוקים שאהבה למצוץ והייתה מכבדת בהם גם אותנו. היא הייתה שולחת אותי לעיתים תכופות לשאול מה השעה, דבר שלא אהבתי לעשות. היו לה כמה אמרות בידיש שמאוד הצחיקו אותנו, משום שבעצם לא הבנו אותן בדיוק, כמו למשל: "מך נישט צו לעכיס", שפירושו אל תעשי להכעיס, או "דער אויבערשט וירט הלפן", העליון יעזור; "מורגן מאַטשם", "מחר אם ירצה ה'"; "איך בין פורבע", אני מחוסלת; ו"לוס מיך גמאך", הניחי לי. את זאת הייתה אומרת כשהייתי מנדנדת לה שתספר לי סיפור. על אף הכול אני זוכרת אותה לטובה.

עוד על התקופה בצפון תלפיות

בתקופת המהומות הפסיק הפרוספריטי והיה בארץ מחסור בעבודה. אנו הרגשנו בדבר; הפסיקו בבנייה חדשה, ולאבא כמעט לא הייתה עבודה. המצב ניכר בראש ובראשונה באוכל. התפריט שלנו השתנה באופן דרסטי ונעשה צנוע ביותר. גם את שכר הלימוד לא יכול היה אבא לשלם. מדי פעם קראו לי למזכירות בית הספר ומסרו לי פתקאות להורים. את תעודת הבגרות שלי עיכבו מפאת החוב, וקיבלתי אותה רק כעבור שנים, שלמדתי בסמינר הקיבוצים. גם עוזרת לא הייתה, והרבה מעבודות הבית הוטלו עליי. בתקופה ההיא המצאתי את הביטוי "עבד הבית". נראה לי שאז התגבשה אצלי הגישה של הסתפקות במועט ואי הגזמה באוכל.

בכל זאת, הייתה האווירה בבית טובה. היינו עליזים, ונהגנו להתבדח על עצמנו ועל שכנינו, למשל בפרשת בישול תפוחי האדמה. בצפון תלפיות היו שני חידושים חשובים במטבחנו: קיבלנו מקרר חשמלי שהיה קטן מהמקרר שיש לי היום, וכירים חשמליים, כך שנפסק הבישול המטריד על נפט. אימא ניגשה ללימוד הוראות הבישול בדייקנות האופיינית לה, והייתה מבשלת בדיוק לפיהן. היא לא הייתה בודקת או טועמת מהאוכל, רק מסתכלת בשעון ומכוונת את המפסק החשמלי בהתאם להוראות. התוצאה של הבישול המדעי הזה הייתה בדרך כלל אוכל שלא בושל דיו. בעיקר היה הדבר כשבישלה תפוחי אדמה. לרוב הם היו קשים ובלתי אכילים. הוראות הבישול כללו גם את הזמן שהיה על הסיר לעמוד על הפלטה החשמלית לאחר שכבר הפסיק החשמל, לכן קראנו לאותו מאכל "תפוחי אדמה ללא זרם". בגרמנית זה מצלצל הרבה יותר טוב: "סטרומלוסה קרטופל". הצחוק ליד השולחן לא הפסיק, רק אימא הייתה נבוכה במקצת.

באותה תקופה הייתי מלאה יוזמות. כתבתי מחזה מבדח על אחת המשפחות. ציירתי, קראתי הרבה, ובעיקר, בבית הזה התפתחה חברותי עם אביכם לעתיד, גוסטב, ועל כך בהמשך. אוסיף כמה פרטים על היחסים עם השכנים. גרנו במקום, שהיה מרוחק מהעיר, רק שמונה משפחות, ובמידה מסוימת היינו כמו משפחה. כשיצאתי להכשרה, כתב לי אבא כי מן הראוי שאכתוב גם מכתב לאנשי השכונה. אני לא הרגשתי בדיוק כך, ואינני זוכרת אם אכן כתבתי. לחלק מהמשפחות היו ילדים בני גילי פחות או יותר, אך לא התפתחו יחסי ידידות מיוחדים, בעיקר מפני שהייתי עסוקה ברומן שלי עם גוסטב.

עם שלוש משפחות בשכונה התיידדנו באמת: היו אלה משפחת ריינר, שטראוס ונואק. ריינר, שאותו כבר הזכרתי, היה ידיד ותיק של הוריי, וגם אנחנו הילדים אהבנו אותו מאוד. הוא היה אדם שמן ורחב, עם עיניים חכמות וחיוך לבבי. לי הוא נראה כמו כלב ים גדול. בצפון תלפיות גר עם אשתו השנייה, רבקה, כימאית שהייתה צעירה ממנו בהרבה. היו להם שתי בנות קטנות וחמודות שהיו בנות בית אצלנו. בנו הבכור מנישואיו הראשונים היה אפרים ריינר מבנק הפועלים. ריינר היה אדם בעל תחומי עניין מגוונים: מלבד מקצועו, פיזיקאי ומהנדס, אהב מוזיקה והיה מנגן על פסנתר. הוא גם הבין בתורת פרויד (אשתו הראשונה הייתה פסיכולוגית), ובשני הנושאים הללו היה לי איתו עניין משותף. בעניין המוזיקה, שאלתי אותו פעם מדוע רבים טוענים שבטהובן הוא מלחין רציני הרבה יותר ממוצרט, ושהמוזיקה של מוצרט היא רק מוזיקה קלה. הדבר העסיק אותי במיוחד בעקבות שיחה עם גוסטב בנושא. גוסטב היה אוהב בטהובן מושבע, ואני דווקא נטיתי יותר למוזיקה של מוצרט. ריינר אמר לי אז, שכדי להבין את מוצרט לעומק דרושה הרבה יותר רגישות, והוא אינו נופל מבטהובן. הדבר היה חשוב לי מאוד בשעתו.

באשר לעניין השני, היה לי חלום שחזר על עצמו, ובו הייתי עפה בנוף מוזר ויפה, מגיעה לחוף הים ורואה איך מרכבת השמש טובעת בים. בחלום הופיעה גם כתובת שלא יכולתי לפענח. אמרו לי שריינר יודע לפתור חלומות, ולכן שאלתי אם הוא מוכן לפתור לי את החלום. סיפרתי לו את החלום, והוא התחיל לשוחח איתי בשיטת האסוציאציות החופשיות, כשאני מנסה לשחזר את המילה שראיתי בחלום. הגעתי למילה פנלופה. פנלופה היא אשתו של אודיסאוס. הוא שאל אותי מה מזכיר לי השם הזה, ומלבד סיפור האגדה, המחשבות שלי הלכו לכיוון של מחשבות מיניות. התביישתי לדבר על כך ופסקתי מלבוא אליו. כך ויתרתי על פתרון החלום המשונה.

כעבור זמן עברה משפחת ריינר לגור בחיפה, ומר ריינר החל להרצות בטכניון. אשתו נפטרה שנים רבות לפני כן ממחלת הסרטן, ושתי בנותיהם נעשו חברות בקיבוצים. גם משפחת נואק היו אנשים חביבים: האב היה רופא ואהב מוזיקה, והיו להם שלוש בנות. גם הם עברו לגור בחיפה. משפחת שטראוס הלא הם קרובינו, אם כי לא שררו בינינו יחסים משפחתיים. את הייני לא סבלנו; הוא היה נודניק לא קטן, וכשהיה מדבר עם מישהו היה מסובב את כפתור חליפתו עד שלפעמים היה נקרע. כשהיינו מרכלים עליו בבית הסתפק

אבא בהצגת סיבוב הכפתור ומייד ידענו למי הכוונה. את חוה ובנה אהבנו מאוד. גם הם עזבו את השכונה ועברו העירה לשכונת רחביה.

בסופו של דבר נאלצו הוריי למכור את הבית, כפי שכבר הזכרתי, ועברו לגור ברחב אבן גבירול 18. זה היה בראשית שנת 1939, כשהייתי כבר בהכשרה. הבית שימש בגלגול הבא מקום משכן לילדי עליית הנוער. בינה אשתו של מאיר, שהגיעה ארצה באותה שנה, גרה בבית זה בחברת הנוער. מאיר היה נוהג לבקר את הנוער בבית זה, אולי רצה לראות מה עלה בגורלו של הבית. שם ראה את בינה, אך לא תיאר לעצמו שבעתיד תהיה לאשתו. מוזרות דרכי המקרה העיוור.

גוסטב הרבה לבקרני בצפון תלפיות והפך לבן בית. הוא עזר לי ברחיצת הכלים, כמו היום, והיה מומחה בהברקת סירים. גם בעבודות אחרות כגון ניקוי בית השימוש היה עוזר לי, לתדהמתה של אימי. גוסטב גם התקין לנו פיק-אפ חדש בגרמופון, שהיה מחובר לרדיו, דבר שהביא את אימא להפסיק להשתמש בו. הדבר נראה לה מסובך מדי. אני כנראה ירשתי ממנה את יחסי לחידושי הטכנולוגיה.

ערב אחד נשאר גוסטב ללון אצלנו בעקבות העוצר. הוא ישן במיטתי, אני עברתי לחדר של אימי, ואימא ישנה בחדר הגדול. כשהלכנו לישון, רצה גוסטב להגיד לי ליל מנוחה. אני הייתי כבר במיטה, והוא עלה לחדר ושהה אצלי כמה דקות. הדבר הדאיג את אימא, והיא ניגשה לדלת ואמרה לגוסטב שהגיעה העת ללכת לישון. כנראה חששה שבתה תיכנס להיריון מנשיקת לילה טוב.

בשנת הלימודים האחרונה התכוננו יחד לבחינות הבגרות. התוצאה של הלימוד המשותף הייתה לרוב הצלחה של גוסטב וכישלון שלי. בסופו של דבר החלטתי ללמוד לבחינות לבדי, והוא למד עם חברים אחרים. הגיעה עת לבחינות הבגרות. תלמידים רבים חששו מאוד מהבחינות. אני התייחסתי אליהן בקור רוח ולא התרגשתי. עברתי אותן, אומנם לא בציונים גבוהים, אך הסתמן כיוון מאוד ברור של כישוריי משלושת הטוב מאודים שקיבלתי: בכימיה, בטבע ובציור.

בשנה זו, שנת 1938, התחילו התלבטויות: מה אעשה לאחר שאסיים את הגימנסיה? הוריי מאוד המליצו שאמשיך בלימודים באוניברסיטה או בסמינר למורים. הייתה גם הצעה שאסע לפריז ללמוד ציור אופנה, שכן הייתה תקופה שהייתי מרבה לצייר דוגמאות של שמלות לבובות נייר שהכנתי בעצמי. לא קיבלתי את הצעת הוריי, והחלטתי להצטרף ל"חוג עולה" במחנות העולים ולצאת להכשרה. לא הועילו דברי ההורים, "תלמידי קודם מקצוע, לקיבוץ תוכלי להצטרף גם אחר כך."

איני חושבת שהייתי אידיאליסטית במיוחד ובעלת נטייה להגשים את הסוציאליזם כשהחלטתי להצטרף להכשרה. בזמן ההוא הדרך הזו הלהיבה רבים מבני הנוער, ואפשר לומר שהייתה צו השעה. רק בשנים מאוחרות יותר הגעתי למסקנה שהליכתי לקיבוץ הייתה בעצם בריחה מהבית. ללמוד אהבתי, אך שבעתי מן הישיבה על ספסל הלימודים.

מנגד, רציתי להשתחרר מהבית, מפיקוחה הקפדני של אימי, ולהיות עצמאית. בכל זאת לא היה לי האומץ להיות עצמאית ממש, לחפש עבודה בעיר ולגור לבד. כשהייתי מדמינת לעצמי איך אצטרך לדרוש שכר עבודה, תקף אותי פחד. רציתי להיות במקום שבו מתמסרים לעבודה, ומקבלים את אשר צריכים בלי להתמקח. הקיבוץ התאים לכך בדיוק. היציאה להכשרה אפשרה לי להשתחרר מהבית, ובכל זאת להיות במקום מוגן. בסוף 1938 יצאתי להכשרה לקבוצת משמרות. מירושלים יצאו חמישה: שתי בנות ושלושה בנים, ביניהם אהובה ונפתלי, תלמידי כיתתי בגימנסיה, שאף היו חברים. אהובה הגיע להכשרה באיחור, וכך שוב התחיל פרק חדש.

בהכשרה

מוזר, מפנה מכריע כזה בחיים – המעבר מהתלות בבית לעצמאות – ואני כמעט אינני זוכרת את מהלך העניינים. ככל שאני מתקרבת לזמן הנוכחי, הזיכרונות הולכים ומתערפלים. ייתכן שטבעי הדבר, מאחר שדברים רבים כבר חסרים את אותו רושם ראשוני שמותירים אירועי הילדות. בכל זאת, כמה דברים שקרו בזמן היותי בהכשרה זכורים לי, וכן כמה רשמים מהחיים בקיבוץ.

אתחיל בתיאור המקום שבו שוכנת קבוצת משמרות, כפי שהיה כשהגעתי לקבוצה בסוף 1938. הנוף היה שונה לגמרי מהנוף הירושלמי שהכרתי ואהבתי – ארץ גבעות חמרה נמוכות בצבע צהוב-אדמדם, מכוסה בפרדסים ירוקים הנבדלים זה מזה בשדרות ברושים תמירים, עם חורשות אקליפטוס בצידי הדרכים. אין סלעים ואבנים, והכול שונה כל כך, אך יפה בדרך אחרת.

כדי להגיע למשמרות היינו נוסעים במאסף מירושלים לחיפה, יורדים בפרדס חנה, ומשם, בדרך עפר לאורך חורשת אקליפטוסים, מגיעים לקבוצה. אהבתי להסתכל באקליפטוסים עם עליהם המאורכים ובעיקר בענפים הצעירים, האדומים, שהחלו לצמוח בצידי הגזעים או בראשי הענפים.

כיצד הגענו, מה היה ציודנו ואיך קיבלו אותנו – מכל זאת איני זוכרת דבר. שיכנו אותנו בשכונת אוהלים. האוהלים היו דמויי חרוט עם יריעות כפולות, פנימית וחיצונית, ומוקמו על רצפת בטון שהייתה מוגבהת מעט מפני הקרקע. בתוך האוהל, על המוט האמצעי, הייתה תלויה מנורת נפט שהאירה לנו בערבים, והיה קשה מאוד לקרוא לאורה. בכל אוהל היו שלוש מיטות. ליד כל מיטה עמד ארגז מארגזי האריזה של התפוזים. בתוכו הייתה מחיצה ששימשה מדף. המזוודות נדחקו מתחת למיטות, וזהו זה. כל אוהל קיבל דלי, סמרטוט ומטאטא לשמירה על הניקיון. תנאים צבאיים. הסתדרנו איתם, ואפילו הייתה זו חוויה, במיוחד בלילות החורף, כשנשמע קול טיפות הגשם בהתדפקן על יריעת האוהל, ואתה התכרבלת לך בשמיכה החמה, ואולי חשבת על הבית ועל הוריו. פחות נעים היה בלילות הרוח, כשיריעות השוליים היו מתרוממות והמיטה נרטבת מגשם, אך היינו צעירים וקיבלנו זאת ברוח טובה.

נבחר חבר לקישור בינינו לבין חברי המשק בכל העניינים הלוגיסטיים, אך גם אותו אינני זוכרת. באוהל גרתי עם שני ירושלמים: נפתלי מהגימנסיה וליפה. עם נפתלי הסתדרתי יפה, גם הכרנו היטב, אך ליפה היה בלתי נסבל. כעבור כמה חודשים חלו שינויים בדיוור. עברתי לאוהל אחר עם אהובה, שהגיעה להכשרה באיחור מסיבות משפחתיות. באותה תקופה התהדקה ידידותנו, בין היתר בעקבות המצב הקשה שנקלעה אליו, כאשר מצאה שנפתלי, שהיה חברה עוד מהלימודים בגימנסיה, מצא לו חברה אחרת בהכשרה טרם בואה. היה לנו טוב לגור ביחד, ולזכר אותה תקופה תפרה לי אהובה, שהייתה זריזה מאוד בעבודות יד, אוהל בד קטן עם כל הפריטים. שמרתי עליו שנים רבות.

הזמן הראשון בהכשרה, עד שהתרגלנו לחיים החדשים, היה ללא ספק קשה. אני לא זוכרת זאת, אך כך עולה ממכתבי אבי אליי באותה תקופה. ייתכן שהכבידה עליי הפרידה מגוסטב, שנסע אז לארצות הברית. באחד המכתבים אבי שואל אותי על כך.

נראה לי שההרגשה בתחילת ההכשרה הייתה דומה להרגשה של הצעירים המתגייסים כיום לצבא ופוגשים תנאי חיים שונים מאוד מאלה שהורגלו אליהם. כאשר נפת חזר בפעם הראשונה מהטירונות, אמר: "כמה טוב להשתמש שוב בבית השימוש בבית, כמה הוא נקי". מההכשרה אני זוכרת במיוחד את הבלגן בשעות הארוחות: הרעש, חוסר הנימוס, והכולבויניקים המלאים. פתאום התחלתי להעריך את נימוסי השולחן שההורים הקפידו להנחיל לנו. בשעתו קיבלתי אותם בעל כורחי, ובהכשרה ראיתי כמה הם מנעימים את שעת הארוחה.

הדבר המרכזי עבורי בהכשרה, כנערה עירונית שרצתה להפוך לחקלאית, היה ההיקללות בעבודה. כל חבר הכשרה שובץ לעבודה בענף משק מסוים, תוך השתדלות להתחשב ברצונו. בזמן שלא הייתה עבודה בענף, עבדו במקומות אחרים. הבנות, בעיקר במכבסה ובמטבח. לבתי הילדים לא רצו להכניס אותנו, כי לא בטחו בנו. אותי הצמידו לענף הפרדס. עבדתי בו במשך כל השנה, והכרתי את רוב העבודות לפי עונותיהן. אהבתי את העבודה בפרדס. עבדנו בניקוי צוואר השורש, בגיזום, בתמיכת הענפים העמוסים בפרי וקשירתם, ובקטיף. בהשקיה ובאריזה לא עבדנו. עבודה אחת דרשה כנראה יותר מדי אחריות, והשנייה נעשתה על ידי בחורים.

ענף חקלאי אחר שעבדתי בו להנאתי היה ענף הפלחה. עבדנו בקטיף תירס ובאיסוף תפוחי אדמה, שהיו עבודות קשות מאוד, אך נעשו בחבורה גדולה ועליזה. ארוחת הצהריים נאכלה בשדה, וזאת הייתה חוויה. לי היה חשוב מאוד "לכבוש את העבודה" ולבצעה על הצד הטוב ביותר. ואכן, נחשבתי לאחת הפועלות הטובות והמבוקשות בסידור העבודה. בפלחה עבדו גם בעירום חציר. היו מערימים את החציר אחרי שקצרו אותו לערימה בשדה, כדי שיתייבש בטרם יכבשו אותו במכבש לחבילות ויובילו אותו לאכסון באסם. התמחיתי בעבודה זו. הערימות שלי היו יפות ועגולות ולא התפזרו ברוח. וזה היה סדר העבודה: תחילה הייתה עוברת המקצרה וקוצרת את החציר, אחר כך היה עובר המגוב ומגבב את

החציר שיהיה קל לאוספו בקלשונים, ולבסוף היו באים עם הקלשונים, מרימים את החציר ויוצרים את הערימות. עבודה זו הייתה חביבה עליי במיוחד. הריח הטוב של החציר, הצעידה זה מול זה עם הקלשונים המורמים אל על, עמוסים בחציר, עד הגיענו למקום הערימה – כל זה נשאר לי כזיכרון נעים.

כשלא היו עבודות חקלאיות, עבדתי בעיקר במכבסה, ואחר כך גם נתנו לשתי בנות מההכשרה לעבוד בבתי הילדים. אני הייתי אחת מהן, והדבר נחשב לכבוד גדול. כמו כן, עבדתי מדי פעם במטבח הילדים, שם למדתי להכין את מרק הירקות לתינוקות, דבר שעזר לי אחר כך כשנולדה רבקה'לה וכשעבדתי במטבח הילדים בחניטה. בעבודה בבית הילדים התגלה היחס שלי לילדים בעייתיים. הייתה שם ילדה קטנה בשם ניצה, בת מנהל ענף הפלחה, שהייתה ילדה קשה מאוד, והמטפלות דיברו עליה סרה. הסתדרתי איתה מצוין, והיא לא עשתה אצלי שום בעיות.

העבודה במכבסה זכורה לי לרעה. לא היו מכונות כביסה, והיה צריך לכבס ביד. האישה שהייתה אחראית על המכבסה ניצלה אותנו, בנות ההכשרה, ונתנה לנו את העבודה המגעילה ביותר – לכבס את ה"פיות" – הכבסים של הילדים שהיו מלוכלכים בקקי. היו נוהגים להשרות את הכביסה בגיגית עם מים למשך הלילה. המים היו קרים כקרח, והיה צריך לכבס כביסה ראשונה בטרם ההרתחה. שם למדתי לכבס ולשים לב למקומות המלוכלכים, שהרי בבית לא כיבסתי מימיי.

מלבד העבודה, היו לנו גם פעילויות חברתיות, אך אינני זוכרת דבר מהן. היינו מורשים להשתתף ברוב אספות הקבוצה, כדי ללמוד את דרכיה. גם מזה אינני זוכרת דבר. עם זאת, ממכתבי אבי עולה שבעיות הקבוצה העסיקו אותי וכתבתי לו על כך.

התקופה הייתה תקופת המאורעות, ובחיי הקבוצה התבטא הדבר בכך שהיו צריכים לצאת לשמירה. מבחינה זו לא השתנה הרבה בארצנו, וגוסטב עדיין יוצא לשמירה במשמר האזרחי. אנו הבנות היינו שומרות בתורנות בעמדת הפרו'קטור. הוא היה מאיר את השטח מסביב למשק, ואם ראינו תנועה חשודה, היה עלינו לדווח לראש השמירה. אף פעם לא גיליתי משהו חשוד. מדי פעם נדמה היה לי שמשהו זו, אך לא היה זה אלא עורבא פרח.

כמו כן לימדו אותנו להשתמש בנשק, ברובים. תחילה לא רציתי להשתתף בחוג זה. הייתי נגד מלחמות ולא רציתי לעסוק בכלי הרג, אבל חברי לאוהל, נפתלי, השפיע עליי. הוא כעס עליי ואמר, "מה את חושבת לעצמך? נחכה עד שיבואו להורגנו?" וכך השתתפתי בחוג. כשהגענו להשתמש בכדורי סרק והיינו צריכים לירות במטרה לפי פקודה, החל ליבי לדפוק. מה יהיה אם הכדור יפגע במישהו שעובר במקרה בשטח? ניתנה הפקודה, ואני, בלב הולם, "על החיים ועל המוות", לוחצת על ההדק, וראה זה פלא, לא קורה דבר. לא ידעתי שכדורי הסרק אינם יורים קליע.

ואם בתקופת המאורעות עסקינו, עליי להזכיר כי בזמן שהייתי בהכשרה זכינו להשתתף בהקמת יישוב חומה ומגדל. היישוב נקרא היום כפר גליקסמן ונמצא צפונית-מזרחית

למשמרות. זאת הייתה באמת חוויה. יצאנו בחשכה על גבי משאיות עמוסות בחומרים להקמת המגדל, החומה והצריפים. הרבה אנשים השתתפו בכך, סביר להניח שגם מיישובים אחרים. עבדנו בקדחתנות כל הלילה; מילאנו את הרווח בין קרשי החומה בחצץ, עבדנו בעבודות שונות, ובבוקר הינה עומדים מגדל, צריך גדול ומסביבם חומה.

כמה מילים על חברי קבוצת משמרות. זאת לא הייתה קבוצה מלהיבה מבחינת החומר האנושי ואף לא מבחינת המשק. היו בה שני גרעינים. אחד קבוצת רוסים שעלו מרוסיה לאחר כמה שנים של גירוש לסיביר, והשני עולים מלטביה. גאוות אנשי משמרות הייתה על כך שהקימו את משקם בכוחות עצמם ללא תקציבי הסוכנות. הייתה להם קבוצת בניין גדולה שעסקה בעבודות חוץ. היא הייתה רווחית ולאט לאט בנו את המשק. בין הרוסים היו כמה אנשים מרשימים, אך לא יצרתי איתם קשרים. גם הגרעין שלנו לא היה מגובש, והיו בו חבורות חבורות. יוצאי כל עיר היו קשורים בינם לבין עצמם. אני הייתי קשורה קשר קרוב רק לאהובה.

ידידות יוצאת קשרתי עם אישה אחת שביקרה באותה תקופה במשמרות. זו הייתה ציפורה ריבקין, המכונה ציפה. ציפה הייתה אחות של אחת מחברות המשק, וגם היא עלתה ארצה מרוסיה לאחר הגירוש. באותה עת שהתה במשק חודשים מספר, עבדה בפרדס ושם פגשתי. היא הייתה מבוגרת ממני בחמש-עשרה שנים. שוב נמשכתי לקשור קשר ידידות עם אישה מבוגרת ממני. דרכי בני גילי היו זרות לי במקצת. ציפה הייתה אדם מיוחד במינו. במבט ראשון לא משכה את העין; אישה קטנה וצנומה, עם פרצוף אינדיאני, עיניים חומות חודרות, חוטם כפוף ונשרי ושיער חלק. הידידות החלה כאמור בפרדס, כשהיינו שתינו כפופות מתחת לעץ משני עברי הגזע ובכפות חול גדולות מנקות את צוואר השורש. היות שהעבודה הייתה חד-גונית למדי, היינו מפטטות על הא ועל דא. כיוון שאני תמיד אהבתי להקשיב למעשיות, סיפרה לי ציפה על שנותיה ברוסיה, על הגירוש ועל חייה בארץ. אני שואלת והיא משיבה. כך נודע לי שבדרך כלל היא חיה בתל אביב, עובדת בבית חרושת לטריקו, ואף משתתפת בתזמורת של מנדולינות. סיפרה לי גם שיש לה חבר, אך היא מתלבטת מאוד אם להינשא לו, כי היא רוצה לשמור על החופש שלה. אני מניחה שגם אני סיפרתי לה על עצמי. דיברנו על נושאים מנושאים שונים, וציפה הייתה מעניינת ומיוחדת במינה. אז עוד לא ידעתי שהיא גם כותבת.

אפשר לחשוב שהייתה זו היכרות חולפת כמו הרבה היכרויות בחיים, היות שלאחר ההכשרה כל אחד הלך לדרכו. נדמה לי שציפה חזרה לתל אביב עוד בטרם גמרנו את ההכשרה. אך לא כך רצה המקרה העיוור, ואנו נפגשנו בשלבים שונים בחיינו והידידות הפכה לבת-קיימה. פגישה ראשונה נפגשנו כעבור שנתיים וחצי. אני הייתי כבר נשואה וגרתי בשכונת ארלוזורוב בחוצות תל אביב. גוסטב עבד בתע"ש במחתרת בתקופה זו. היינו אז מאוד בודדים, ללא כל חברה. גוסטב היה נוהג לספר לי על הטיפוסים השונים העובדים איתו, וביניהם גם על אהרונצ'יק. באחת השבתות יצאנו לטיול מטעם העבודה. כל עובד

הביא את בני משפחתו, והינה להפתעתי עולה לאוטובוס ציפה. התברר שהיא אשתו של אהרונצ'יק. בסופו של דבר החליטה להינשא לבחיר ליבה, וכך חודש הקשר. פעם ביקרנו אותם בדירתם ברחוב בוגרשוב, ואחר כך הם עברו לגור בליפט בנחלת יצחק, על מגרש שרכשו להם. אנו גרנו אז בשכונת בורוכוב שהייתה קרובה לנחלת יצחק, והיינו מתראים לעיתים.

לי נולדה בינתיים רבקה, ולאחר מכן גם ציפה הרתה וילדה את בתה בינה. זה קרה כבר אחרי שחזרתי לחנייה. גוסטב המשיך לעבוד בתע"ש בתל אביב. כשעברתי לחנייה נתתי לציפה את בגדי רבקה הקטנים והיא שמחה בהם מאוד. כשגוסטב עזב את תל אביב וחזר לחנייה, כתבה לי ציפה מכתב לבבי ביותר, והזכירה בו את חבילת הבגדים הזו. המכתב שמור אצלי.

בזמן מגורינו בחנייה ביקרה אצלנו ציפה פעם אחת יחד עם בינה, שהייתה אז כבת עשר. אני ביקרתי אותם פעם בנחלת יצחק כשנסעתי להשתלמות בתל אביב. הם גרו אז בבית יפה שבנו להם במקום הליפט. הליפט היה ארגז גדול, כמו צריף קטן, שבו עולי גרמניה היו מביאים את חפציהם בהגיעם ארצה. היה אפשר לקנות את הליפטים ולשפץ אותם כמחסנים או אפילו כמקום מגורים.

לאחר הביקור האחרון לא התראינו ולא שמענו זו מזו במשך שנים. לאחרונה, לפני כשנתיים, חודש הקשר שוב, וגם הפעם בצורה מפתיעה. היה זה כאשר תע"ש חגגה חמישים שנה להקמתה. ערכו מופע גדול בפארק הירקון והזמינו גם את כל מי שעבד בתע"ש בתקופת המחתרת. גם גוסטב קיבל הזמנה. בדרך כלל איננו ששים להשתתף באירועים כאלה, אך הפעם החלטנו לחרוג ממנהגנו. "אולי נפגוש שם אנשים שלא ראינו מזמן", אמרתי, אך לא חשבתי על אף אדם מסוים.

הגענו לפארק כשהיה כמעט חושך. היו שם כבר אנשים רבים ובקושי אפשר היה למצוא מקום בקרבת הבמה. התיישבנו בשולי המחנה. מור הייתה איתנו, וגוסטב הלך לברר אם יש מקומות מיוחדים לוותיקי תע"ש, ואכן מצא חלקה שהוקדשה לאנשים אלה. התחלנו להתקדם ולהתפתל בין האנשים שכבר היו שרועים קבוצות-קבוצות על גבי שמיכות על הדשא. כשהגענו למקום, בעוד אנו מתיישבים ומוציאים את הכריכים שהכנתי, מתרוממת ממש לידנו אישה וקוראת אליי בלהייה: "ורדה?"

"כן", אני אומרת, ומי את?"

"בינה", היא משיבה.

אינני מכירה אותה. והיא מוסיפה מיד: "הבת של ציפה."

מובן שהשמחה הייתה רבה. שוב יד המקרה העיוור. האם הוא באמת עיוור?

מייד הצטרפתי אליה ואל ציפה והתחלנו לפטפט. בין השאר סיפרה לי ציפה שהיא כותבת שירים וכבר פרסמה כמה ספרים. התברר גם שאהרונצ'יק נפטר לפני כמה שנים. החלטנו להיפגש. כעבור זמן, כשהייתי בתל אביב, ביקרתי אותן בביתן בנחלת יצחק. היה זה

אותו בית, אך גם הוא הזדקן כמו שהזדקנו כולנו; בית חד קומתי בתוך גן גדול ומוזנח במקצת, ומסביבו בתי קומות מרובי דיירים חסרי גינות, מין שמורת טבע. כך חודש הקשר בינינו. מייד מצאנו את ההבנה הישנה. ציפה נתנה לי מספרי השירה שלה. הספרים מאוד מצאו חן בעיניי ונגעו לליבי בפשטותם, בחוכמת החיים שבהם, ובאהבת הטבע שנדפה מכל שורה ושורה. התפלאתי מאוד כשבינה סיפרה לי במדויק את זיכרונותיה מביקורן בחניתה. הסיפור היה מלווה בפרטים שאני לגמרי שכחתי. אך זוהי דרכם של זיכרונות – הם מעמיקים להיחרט כשהאדם רך בשנים.

כשיצאתי להכשרה, נשאר גוסטב עוד כמה חודשים בירושלים בטרם נסע לארה"ב. שמרנו באותה תקופה על קשר מכתבים. לפני הנסיעה הגיע למשמרות להיפרד ממני. היה זה חודש דצמבר, והגשמים כבר החלו לרדת. אני זוכרת כיצד הגעתי לאוהל אחרי העבודה, והינה אני מוצאת את גוסטב יושב על מיטתי. כששאלתי איך ידע שזו המיטה שלי, שהרי לא היה באוהל איש, השיב לי שידע לפי הריח. נדמה לי שהוא לן במשמרות, ועל כל פנים למחרת לקחתי יום חופש. טיילנו בשבילים בין הפרדסים וגשם דק ירד עלינו. האווירה הייתה קסומה ומתאימה לפרידה. על מה דיברנו איני זוכרת, אך החלטנו להמשיך להתכתב. ליוויתי אותו לפרדס חנה, וכך נפרדנו לשנתיים וחצי מבלי לדעת מתי ואם נשוב להיפגש.

שנת ההכשרה התקרבה לסיומה, ושוב היה עלינו להחליט כיצד נמשיך בדרכנו. כבר אמרתי שלא היינו מגובשים, והקבוצה התפרקה לכיוונים שונים. אחדים הצטרפו לקיבוצים של התנועה: שדות ים, בית הערבה וכו', ואחרים המשיכו ללמוד או לעבוד. אני ועוד שניים, אחד מחיפה ואחד תל אביב, החלטנו ללכת לחניתה. להחלטה הזו הגעתי לאחר ביקור של שני חברי חניתה בהכשרה, במטרה להשפיע עלינו להצטרף לקבוצה.

יש לזכור שחניתה הייתה אז קבוצה מאוד מפורסמת ומיוחדת. היא הוקמה מעבר לגדר הצפון, "גדר טיגארט" קראו לה, וחסמה את הגבול הצפוני. חניתה הייתה יישוב חומה ומגדל המפורסם ביותר בארץ. אני עוד זוכרת איך בשנת הלימודים האחרונה שלנו הודיעו לנו על עלייתה. גוסטב טוען שהיה זה בשיעורו של דוקטור קלעי המורה למתמטיקה. אין לתאר את ההתרגשות וההתלהבות שהיו אז בכיתה, ואני אמרתי ככה סתם שאלך לחניתה, בלי לדעת שכך אכן יהיה.

שני החברים שהגיעו להכשרה אספו אותנו באחד האוהלים והתחילו לספר על חניתה, ליתר דיוק, האחד דיבר והשני שתק. השתקן היה מודי, בחר נחמד שבמלחמת השחרור היה אחד הטייסים הראשונים. הוא נפל במלחמה. השני, אברהם מירקין, היה עסקן מטבעו ולא סימפטי ביותר, אך ידע לדבר יפה. לשניהם הייתה צורה קצת מצחיקה: הם היו מגולחים לגמרי כמו שני אסירים ולבושים בחולצות רוסיות רקומות. הרושם שעשו היה מעורב, והדבר ששכנע אותי לבסוף היה תיאור הנוף הנפלא שנשקף מחניתה, שאברהם היטיב כל

כך לתאר. אמרתי לחברתי אהובה שגם אם הם מבלפים, הרי משהו צריך להיות מאחורי התיאור הזה, והחלטתי שאצטרף לקבוצה.

עם תום ההכשרה חזרתי הביתה, והפעם לדירה ששכרו הוריי באבן גבירול 18, לאחר שנמכר ביתנו בצפון תלפיות. נדמה לי שהייתה זו הפעם הראשונה שביקרתי בדירה זו. הדירה הייתה בת שלושה חדרים, בקומה השנייה בבית בן ארבע דירות. הדבר הראשון שעניין אותי היה איך הצליחו לדחוס את הרהיטים מביתנו הקודם לדירה הרבה יותר קטנה. האמבטיה והמטבח היו צנועים ופשוטים. זה היה בסוף 1939, ואני זוכרת שבאף בית לא היה גז, כי מעבר בניינים נקבעו בעיצומה של המלחמה. התקופה ההיא נחקקה בזיכרוני כמעט כליל.

דבר שהותיר בי רושם חזק במיוחד מאותה תקופה קצרה שעשיתי בבית בטרם נסעתי לחניתה, היה פרוץ מלחמת העולם השנייה. לא משום שהייתי מעורה במצב הפוליטי, אלא משום שהתרגשתי מאוד מתגובתה של אימי לידיעה זו. אימא הקפידה על שמיעת החדשות. היה זה בשעת הצהריים כאשר הקשיבה לרדיו ושמעה על כניסת היטלר לפולין ופריצת המלחמה. היא כל כך התרגשה מכך, ויש לזכור שהייתה אישה מאופקת מאוד. שאלתי אותה מדוע היא כל כך מתרגשת ומבוהלת. "ורדה", היא אמרה לי, "אינך יודעת מה זאת מלחמה."

איני זוכרת את המהלך העניינים המדויק בהקשר של הצטרפותי לחניתה: אם הדבר סודר על ידי התנועה, או שאני פניתי לקבוצה בכתב. בכל אופן חיכיתי לאישור כדי שאוכל להצטרף.

באותה העת התחילו להתגבש לליבי חששות בקשר לחניתה, מפאת השמועות שהפיצו על הקבוצה. חניתה הייתה קבוצה שקמה על טהרת הצברים: גרעין של בני נהלל שיצר יחד עם יוצאי בית הספר החקלאי במקווה ישראל, שהיו בהכשרה בדגניה, את קבוצת שימרון. הם אלה שנבחרו על ידי המוסדות ליישב את המקום.

סיפרו עליהם שהם הוללים ומופקרים. לאבי היה מכר בסוכנות בשם שמעון שמוקלר, שהיה קשור בעבודתו להתיישבות העובדת. אצלו התעניין אבא בקשר לחניתה, וקיבל אישור שהקבוצה מהוגנת, השמועות – שמועות שווא, והבת יכולה להצטרף בלב שלם. מצחיק היה שכעבור שנים סיפרו לי שתיים מחברות חניתה הוותיקות כי באחד מביקוריו של אותו שמעון בקבוצה, הודיע להם שעומדת להגיע בחורה עדינה מבית טוב ושיתנהגו איתה בעדינות.

חניתה

ובכן, ארזתי את כל חפציי במזוודה החומה הגדולה עם חישוקי העץ שהוריי הביאו עוד מחו"ל. לא שכחתי את האוהל שעשתה לי אהובה, את הכד הקטן עם הפיה שקנינו פעם גוסטב ואני במחנה יהודה ואת שעון השמש שהכין לי גוסטב ליום הולדתי השמונה-עשר.

יצאתי לדרך. נסעתי לנהריה, ושם ירדתי בתחנת בית הביטחון, במקום שבו נמצא היום בנק המזרחי, ליד התחנה המרכזית (גם היא לא הייתה אז). חיכיתי למשוררין שהיה צריך להגיע בערב. על גביו היו עולים לחנייה שהייתה אז קבוצה כבת שנה. החברים התיישבו בה כחצי שנה לאחר הכיבוש. ישוב בתוך חומה ובמרכזו מגדל. פעם ביום, בבוקר, היו יוצאים ממנה במשוררין. הקשר לנהריה במקרים דחופים נעשה באמצעות איתות בפנס בלילה, וביום בהיליוגרף.

אחד הגפירים-הנוטרים היה נהג משוררין. לנוטרים הייתה תלבושת מיוחדת וכובע אוסטרלי רחב שוליים. ישבתי על גבי מזוודתי וחיכיתי, והינה הגיע המשוררין. ניגשתי לנהג ושאלתי אם הוא נוסע לחנייה. אציין שהנוטרים לא היו אדיבים ביותר. נדמה לי שאת המזוודה הכבדה הרמתי בעצמי למשוררין. הנוטרים הסתכלו עליי קצת בלגלוג. לא עשיתי עליהם רושם מושך במיוחד. כשיצאו לדרך רציתי להציץ מאחד החלונות הקטנים של המשוררין כדי להתרשם מהנוף, אך הנוטרים קראו להוריד את הראש; מי שאיננו יודע מהו משוררין, הרי בחנייה עומד אחד, לזכר התקופה, עד היום, ובקיצור מדובר ברכב המוגן מחדירת כדורי רובה. מכאן אפשר להבין שהתקופה עדיין לא הייתה שקטה. היו אלה ימי סוף המאורעות, ומדי פעם היו יורים על הנוסעים לחנייה.

הרגשתי בנסיעה הזו הייתה משונה. כאילו אני נוסעת למקום נעלם. כל הנסיעה מנהריה לחנייה הייתה כמו של אסיר המובל בעניינים עצומות למקום בלתי ידוע. רק כשהגענו למשק ופתחו לנו את שער החומה נתגלה לי המקום. החומה הייתה חומת העץ הרגילה של יישובי חומה ומגדל, גבוהה בגובה אדם, והרווח שבין קירות העץ הכפולים היה ממולא חצץ. בחומה היו עמדות שונות להגנה עם חלונות ירייה. באמצע החצר עמד מגדל התצפית, שאף קירותיו היו כפולים ומלאי חצץ. בית אבן עברי שימש במשק הצעיר כמחסן כללי. מאז שופץ בית זה והוגדל, וכיום הוא משמש מוזיאון. מלבד מבנים אלה היו כמה צריפים ואוהלים למגורי החברים, וכמו כן צריף גדול יותר ששימש חדר אוכל ומטבח. הבישול נעשה על כיריים גדולות שהסיקו בעצים. הייתה גם מאפייה, ואת הלחם אפה אחד החברים. בית השימוש היה בצפון הנקודה: שני תנאי פח קטנים עם רצפת עץ שבתוכה חור. קראו לו "קלובציק". אני פחדתי שאפול פנימה לבור.

המקלחת המשותפת, "מקלחת הפח" כפי שקראו לה, נמצאה בדרום הנקודה. שם היו מתנהלים השיחות והוויכוחים החשובים ביותר. בין מקלחת הבנים למקלחת הבנות הייתה מחיצת פח עם חורים, ואם רצית יכולת להציץ. בצד המקלחת היה תנור תוצרת עצמית שהיו מסיקים בעצים, וכל מי שרצה מים חמים היה מסיק, בהנחה שהיו מים ועצים. המים הגיעו מהקידוח הדל ע"י חנייה מתחתית. לעיתים קרובות היו קלקולים במשאבה ואז לא היו מים. היו בחצר כמה בורות מים מהתקופה הערבית, ומבורות אלה היו שואבים בחבל ובדלי בשעת מחסור.

חשמל יוצר במקום באמצעות גנרטור. גם הוא התקלקל לעיתים קרובות, ואז נעזרו בנרות. את הגנרטור הזה היו מכבים בין השעות 22:00 ו-23:00 כדי לחסוך בדלק. אם התעוררת בשעה הזו אפפה אותך עלטה והיית נתקע בכל מיני דברים.

הנוף שנשקף מחניתה וכל סביבתה היה יפה להפליא והרשים אותי מאוד. המשק היה בנוי על גבי הר שפסגתו דמוית שולחן מוארך בכיוון מערב מזרח. שטח ארוך וצר. מכל הצדדים היו הרים מיוערים בעצי חורש ים תיכוני, אלונים, חרובים, תאנים ושאר צמחים, ובחורף ובאביב היו הרבה הרבה פרחים. מצד צפון התרומם "הרכס" כפי שקראנו לו, ומאחוריו היו כבר כפרי לבנון המערביים. הוואדי, שעבר מאחורי הרכס ואחר כך סובב את הר חניתה, היה למעשה הגבול. אבני הגבול סומנו על מורד ההרים מול חניתה מצפון מערב. לפעמים, לאחר שכבר הורידו את החומה, היינו יורדים לוואדי הסבוכה הזו, וזה היה טיול יפה ביותר. מדרום מערב נשקפו הים הכחול, נהריה, עמק עכו, וכשמזג האוויר היה בהיר – גם חיפה. מדרום מזרח נראה אחר הצהריים, כשהשמש האירה עליו, מבצר ג'דין, הוא מבצר יחיעם כיום. כמו כן שבו את הלב צלליות הרי הגליל הירוקים ולעתים כמעט סגולים. מצד מזרח נראו גבעות שקראנו להן "הגבעות המזרחיות" והכפר הערבי אדמית, שעל שמו הוקם אחר כך קיבוץ אדמית.

לעיתים כשהתעוררת בבוקר הייתה כל הסביבה מכוסה בעננים שהסתירו את הנוף, ובין קרעיהם הציצה מדי פעם פיסת קרקע ואתה הרגשת כאילו אתה על אי בודד ומסביב ים של עננים. כשאני חושבת היום על ההליכה לבדי לחניתה, למקום שלא הכרתי בו איש, נראה לי הדבר די נועז. בתקופה ההיא הלכו אומנם רבים לקבוצות ולקיבוצים, אך בדרך כלל כחלק מגרעין, יחד עם חבורת אנשים מוכרים. עם זאת, ייתכן שבתקופה ההיא לא היה הדבר כל כך נועז. עצם הרצון להגשים את חיי השיתוף, להיות שותף להקמת נקודה חדשה בארץ – היה אתגר חשוב דיו שהספיק כדי להתגבר על קשיים רבים. נוסף על כך, כפי שמתגלה לי עצמי מתוך כתיבתי, הייתי כנראה טיפוס הזאב הבודד ההולך בדרכו שלו ואינו נבהל מבדידות.

כשהגעתי למשק וירדתי מהמשורין עם מטפחת קשורה סביב לראשי, נראיתי בעיני החברים כאישה מבוגרת, והיו שחשבו שאני אימו של אחד החברים החדשים מהכשרת משמרות שהגיעו כשבוע קודם. עם שני החברים האלה לא היה לי כל קשר במשך היותנו בהכשרה, וגם לא בשבועות הנוספים שהם שהו בחניתה. הם עזבו כעבור זמן קצר ואני נשאיתי כשנה וחצי. עזבתי לאחר שגוסטב חזר לארץ והחלטנו להתחתן. הוא לא רצה אז לחיות בחניתה, ואני קיבלתי את רצונו.

עניין מיוחד עוררו בי אנשי נהלל מגרעין שימרון, שעליהם שמעתי עוד בהכשרה. בהיותנו בהכשרה הצטרפה אלינו בחורה נוספת בשם הדסה כהן. היא הייתה תלמידת בית הספר החקלאי בנהלל וכך הכירה את אנשי שימרון. במיוחד סיפרה לי על מכבית ז"ל שלימים הפכה לחברתי הטובה. גם היא הייתה תלמידת בית הספר החקלאי. הדסה התלהבה

כל כך ממכבית, עד שנוצר בי רצון עז להכירה. את שיחתנו הראשונה, שהייתה נקודת ההתחלה לידידות שהתפתחה בינינו, אני זוכרת בדיוק. פגשתי בה בדרך אל או מן המקלחת. הייתה שעת שקיעה, אחת מאותן שקיעות סתיו אדומות שהקסימו אותי מחדש בכל פעם. עמדנו שתינו והסתכלנו בשמש השוקעת ואני פניתי אליה בכמה מילות התפעלות מן המראה היפה. מכבית הייתה אז בהיריון עם בנה הראשון.

לאט לאט התחלתי להתערות בחיי המשק, להכיר יותר חברים ולתפוס את מקומי בחברה התנועתית שהייתה מאוד מגוונת. מלבד גרעין שימרון שכבר הזכרתי היו במשק כל מיני בודדים שנוספו לקבוצה מתקופות שונות. היו שלושה חברים שנשארו מכובשי חניתה, עולים חדשים מפולין וגרמניה שהופנו למשק על ידי המוסדות, או סתם חברים של חברים שהצטרפו. בין החברים היו כמה טיפוסים מאוד מיוחדים, אך לא ארחיב בתיאורים ואתייחס רק לאנשים שהיו קשורים באופן ישיר לחוויות.

ההלם הראשון שהייתי צריכה להתגבר עליו היה בעקבות מקום המגורים שהקצו לי. הכניסו אותי לחדר עם שלושה בחורים זרים, פושטקים למדי. שניים מהם היו עגלונים, והדבר כבר מעיד על סגנונם, והשלישי, הנחמד מביניהם, היה רועה צאן. איתו גם קשרתי קשרי ידידות. היה זה ישרוליק ז"ל, אחד מבני נהלל, שנהרג במלחמת השחרור. הוא היה בחור תימהוני ונחמד, בעל עיניים תכולות חודרות, שיער מסולסל, תמיד קצת מוזנח, אוהב מוזיקה, קורא הרבה ולפעמים מפחיד קצת בפראותו. כדי להבין את מוזרותו אספר את הסיפור הבא: כאשר היו מגישים ספלים בחדר האוכל, היו חברים שהיו מבקשים במיוחד ספל עם ידית, שכן לרבים מהספלים נשברה הידית. הדבר עיצבן את ישרוליק, וכשהגיעו ספלים חדשים הוריד להם את הידיות מראש, וחסל סדר המיוחסים.

איני יודעת מה חשבו עליי דיירי החדר, אולי חשבו גם הם שאני בחורה משונה. לימים, כשלי ולדוד שוארץ ז"ל, שהיה אחד מהעגלונים, היו כבר ילדים באותו בית ילדים, סיפר לי שהייתי מאוד משונה. אולי תרמה לכך העובדה שאף פעם לא ביקשתי מהבחורים להסתובב כשרציתי להתלבש, כפי שהיה נהוג. פשוט הייתי מסתובבת אליהם עם הגב ומתפשטת בלי הכרזות. כך יצא שלפעמים ראו לי, אך דומה שהם לא נפגעו במיוחד.

בשבועיים שלאחר הגיעי לחניתה, כשלא הכרתי כמעט איש, חליתי בקדחת קשה. החום עלה לארבעים מעלות, ושכבתי לבדי בחדר, הוזה. הייתי מזיעה כל כך שהייתי צריכה להחליף כותונת כמה פעמים בלילה. בבוקר, כשהחום ירד הייתי נסחבת למקלחת הפח ומתקלחת במים קרים. רק כעבור חמישה ימי מחלה החליט הרופא ד"ר פוקס, אחיו של אולי אלעזר ז"ל, לתת לי כינין. כשאני חושבת היום על התקופה ההיא, איני יכולה להבין איך עברתי זאת רחוקה כל כך מהבית, מטיפוליה של אימא, בין זרים! אך זה כנראה כוחו של הגיל.

בסופו של דבר יצאתי מזה בשלום. את התשובה לבדיקת הדם שנשלחה לנהריה ואישרה שאכן הייתה זו קדחת, קיבל הרופא בהליוגרף, לאחר שכבר התחיל לתת לי כינין.

זכורה לטוב פניה של ביניה שהייתה אקונומית והייתה דואגת להביא לי אוכל מדי יום. היא הייתה בוגרת יותר מרוב החברים ומאוד אימהית. כשעבר החום התחלתי להבריא אט אט. הייתי כל כך חלשה שבחדר האוכל לא יכולתי להרים את קומקום התה. את הקדחת הזו קיבלתי באפיקים, שם ביקרתי כמה שבועות לפני בואי לחניתה. אני זוכרת שתחיה, חברתה של אימי שאצלה התארחתי, הלינה אותי באחד האוהלים של חברת הנוער והזהירו אותי לבל אשן בלי כילה. בלילה היה חם מאוד. פתחתי את הכילה כדי לשאוף אוויר, היתושים עשו את שלהם וכך טעמתי את טעם המחלה שסבלו ממנה בעבר החלוצים. אינני מצטערת על כך!

אנסה לתאר קצת את המשק הצעיר חניתה. מבחינת הנתונים החקלאיים, היה זה מקום בעייתי למדי, שכן כמעט שלא הייתה קרקע. היה צריך לברא את החורש הטבעי ולגלות את השטחים המעטים שהיו שייכים לקבוצה. אדמת חניתה נקנתה שנים רבות לפני הקמת הקבוצה, ורק הודות לחוקי הספר הלבן שהגבילו את ההתיישבות היהודית בארץ, הזדרזו ליישב את המקום. פרטים מאלפים בנושא אפשר למצוא במוזיאון חניתה.

לעבודה היו יוצאים בתקופה הראשונה בליווי שומרים. חברי הקבוצה היו חקלאים מובהקים על פי מוצאם וחינוכם, אך הייתה זו חקלאות אחרת, והם היו צריכים ללמוד הכול מחדש. חניתה קיבלה הרבה עזרה – הן תקציבים מהסוכנות והן הדרכה מאת חברי קבוצות ותיקות.

ובמה עסקו בחניתה באותה תקופה? במרעה. היו עדרים גדולים של עיזים וכבשים. מהחלב עשו גבינה, ומהצמר טוו חוטים לסריגה. הסודרים שסרגנו מהצמר היו קשים כקרח. היו במשק רפת קטנה, גן ירק קטן לצורכי הבית, מכוורת קטנה וכמה שטחי פלחה למטה בעמק מעסוב. שטח זה היה ליד הכפר הערבי בסה, היום מצפון לשטח התעשייה של שלומי. גידלו בעיקר חציר לבהמות, וחרשו עם פרדות. התחבורה לשטח שמחוץ למשק הייתה בעגלות, כך שהייתה אורווה עם כמה זוגות של פרדות ואולי גם סוס או שניים.

אחת העבודות העיקריות הייתה הכשרת הקרקע למטעי עצי הפרי הנשירים, שעליהם התכוונו לבסס את המשק. כן עבדו בייעור השטחים שלא התאימו לגידולים אחרים. לאחר זמן הקימו גם לול. שאר העבודות היו עבודות שירות: מטבח, מכבסה, בית המוטורים, הכנת עצים להסקה. את העצים הביאו מהכשרת הקרקע. שני בחורים היו עומדים ומנסרים את העצים והשורשים הסבוכים בעלי הצורות המוזרות עבור המטבח והמכבסה.

אפשר להגיד שהאוירה במשק מבחינת עבודה הייתה די בלגניסטית, בכל אופן לפי המושגים שלי על עבודה. אומנם הבחורים טענו שצריך לעבוד מזריחה ועד שקיעה, אך באמצע היום היו עושים הפסקות גדולות. בשמונה אכלו ארוחת בוקר ממושכת, ואחר שתיים הייתה נהוגה הפסקת עשר. בקיץ היו מתאספים ליד שולחן שעמד בחוץ ליד חדר האוכל, שותים תה, אוכלים לחם עם ריבה ומשוחחים בנחת. הפסקה זו ערכה לפעמים יותר

משעה. היה לחבר'ה זמן, איש לא דחק בהם. זכורה לי ריבת הענבים שהיו אוכלים באותה הפסקה. החברות היו מבשלות בסיר נחושת גדול את שרידי הפירות של אחד המשקים בעמק, למשל עין חרוד, ואחר כך היו מביאים את הריבה הביתה.

בסוף הקיץ, כשכבר לא היה מרעה בחניתה, היו נודדים עם העדרים לרעות בשלף של אחד המשקים, למשל יגור. היו נוהגים את הצאן ברגל עד שהגיעו למקום. אל הרועים הצטרפו כמה בנות כחולבות. הנדידה הזו הייתה חוויה מיוחדת. לצערי, אני העירונית לא השתתפתי בחוויות אלו. רוב חברי המשק היו בוגרי בתי ספר חקלאיים, ואני הייתי גימנזיסטית. כשרציתי ללמוד לחלוב היתלו בי ונתנו לי לחלוב תיש.

מלבד עבודת המשק כמו בכל הקיבוצים, היה במשקי הספר עניין מיוחד: הדאגה לביטחון וליחסי שכנים. על הביטחון היה מופקד מפקד הנקודה, ועל יחסי השכנים – המוכתר. היה צריך מיוחד שנקרא "מדפה" שהיה בו ציוד להכנת קפה לשם כיבוד. שם היה המוכתר מקבל את האורחים הערבים – היו רבים כאלה – שבאו לחניתה מהכפרים השכנים בסה ואדמית, או מכפרי לבנון. עם הלבנונים היו יחסים טובים ביותר, ומדי פעם הם היו נותרים לנו סחורות שונות. מהם קיבלנו שמן זית דלוח ודבש חרובים ששימש במקום סוכר. אדם בשם אליאס היה בא מדי שבוע מהכפר הלבנוני עלמה, וחברי חניתה היו מבקרים בכפרו. גם עם אדמית היו יחסים טובים, והם אף היו מזמינים חברים לחתונות שהתקיימו בכפר. מובן שהיו כל מיני בירורים עם השכנים הערבים בענייני מרעה ופחמים שהיו נוהגים להכין מעצי חורש. אנשי חניתה התנגדו שיפגעו בחורש הטבעי, במיוחד בשטחי המשק.

באשר לביטחון, הייתה כמובן שמירה בלילות, וגם בחורות השתתפו בה, עם נשק. עברתי שוב קורס עם משה ברנהרד, יחד עם הבנות שהגיעו עם גרעין שגב שהצטרף למשק כהשלמה. הפעם השתמשנו בתחמושת חיה. לי אומנם לא יצא אף פעם להשתמש בנשק "על אמת". במשק היה מצוי נשק לגאלי מטעם השלטון הבריטי, והוא נשמר בצריך מיוחד שנקרא "הנוקטה". על נשק זה היו אחראים הנוטרים. חילקו אותו, ניקו אותו, וניהלו יומן על כל אירועי הבטחון הגלויים. מלבד זה היה במשק נשק בלתי לגאלי שהיה מוסתר בסליקים. עליו ידעו רק אנשי הביטחון המובהקים שבמשק.

כמה מילים על הווי חניתה בתקופה הראשונה של המשק. החברה לא הייתה מגובשת ביותר. היה לזה גם צד חיובי: אנשים שהגיעו למשק נקלטו יפה כי החברה לא הייתה סגורה. עברו שם אנשים רבים מאוד עד שהקבוצה התגבשה ממש, וככלל, החברים היו מכניסי אורחים.

מנהג יפה היה בימי שישי בערב. אחרי הארוחה היו החברים עוזרים לעובדי המטבח לסיים את שטיפת הכלים והניקיון. בערב היו שרים ורוקדים ריקודים סוערים עד לשעות המאוחרות. אני לא הייתי נשאת לריקודים, אלא הולכת לחדרי לקרוא ולישון. בחדר האוכל היה פטפון עם כמה תקליטים של מוזיקה קלאסית. חברים אחדים אהבו לשמוע את המוזיקה והיו מתכנסים סביבו בערבים.

קצת על המזון בעת ההיא. היה זה בזמן מלחמת העולם, והדבר הורגש באוכל. קמח, שמן וסוכר היו בהקצאה. האוכל שאכלו היה דל מאוד: בבוקר סלט של פיג'ל-צנון שהיו מתבלים בשמן זית דלוח, לפעמים כמה עגבניות מסכנות מגן הירק הביתי, לחם, מנת מרגרינה ודבש שלא היה אהוב כל כך ולכן היה חופשי, להמתקת התה. בשבתות היו מקבלים מנת ריבה. ביצים היו מקבלים רק בחצאים, ובמקום החצי השני נתנו זיתים. פניה חזרה מקורס אקונומיות (אחראיות על כלכלת החברים), והביאה את התאוריות החדשות של אז – שבעה זיתים שווים לביצה אחת מבחינה תזונתית. בני נהלל שגדלו במשקים, התנגדו לאכילת חצי ביצה – או ביצה שלמה או בכלל לא! בשר קיבלו במנות קטנות, והבחורים היו צריכים להסתפק בהוספה של רוטב לצלי כשהיו רעבים. תוספות לבשר היו דייסות של עדשים, שעועית ואורז. בימי הגשמים, כשלא יכלו לעבוד בחוץ, היו יושבים שעות ובוררים את האורז, השעועית והעדשים מהאבנים הקטנות והפסולת. בערב, כאשר נשארו רעבים, היו צובאים על הכיריים במטבח וטובלים לחם בשאריות השמן שנותר במחבתות. אך שוב, היינו צעירים ונמרצים וכל זה לא הפריע.

היה גם מעין לבוש לאומי בחנייתה: החולצה הרוסית – חולצה עם צווארון גבוה ופתח בצד ורקמה על הצווארון ועל אמרת הפתח. את החולצות היו תופרים במחסן הבגדים, והבנות היו רוקמות עליהן אחר העבודה. במחסן הבגדים היה שיתוף מלא, דבר שלא היה כל כך לרוחי. אני חשבתי שבגדים הם דבר אישי, ועל כן לא אהבתי לשאול בגדים מחברות וגם לא נתתי ברצון כאשר ביקשו ממני. כל זה השתנה כשעברנו לתקציב אישי.

גם בחנייתה עבדתי בתחילה במכבסה, וכמובן עוד כיבסו אז בידיים. ההכשרה לכך שקיבלתי במשמרת עזרה לי. לשמחתי, בבואי לחנייתה היה רק תינוק אחד במשק, יפתח, וטיפלה בו אימו, כך שכביסת ה"פיות" נחסכה ממני בשלב הראשון. את הכביסה היינו מרתיחים בדוד גדול שביניה בנה בתוך תנור. היינו מסיקים את התנור בשורשים שהחצרן אריק היה מביא לנו. בימי רוח היה העשן נכנס לתוך המכבסה ועינינו היו דומעות. למרות זאת מצב רוחנו היה טוב. היינו עומדות כמה בחורות, משפשות את גרבי העבודה המסריחים, שרות ומרכלות.

בשנה ההיא, בבואי לחנייתה, לאחר ששקטו המאורעות עקב פריצת מלחמת העולם השנייה, פרצו את החומות, הרחיבו את חצר המשק והתחילו לבנות בתי בטון למגורי החברים ואת בריכת המים. עבודות בניין אלה בוצעו על ידי קבלן ופועלים מנהריה. מהבניה נשארו אחר היציקות עצי הפיגומים. אני מצאתי שהם הרבה יותר טובים להסקה מהשורשים של הכשרת הקרקע, ולכן הנהגתי שבערב בגמר העבודה נאסוף כל אחת על גבה שק עם עצי פיגומים ונביא למכבסה לבוקר הבא. כך נהגנו עד שהקבלן הרגיש שחסרים לו הפיגומים שהיה נוהג להשתמש בהם בשנית. הוא עקב אחר הדבר, וכשנתגלה סיבת היעלמות העצים, נאלצנו להפסיק להשתמש בחומר הבעירה המשובח. אציין להגנתי שלא ידעתי שהבנאים זקוקים לעצים הללו...

מטרד היה לנו הבחורות בחצר: יוסל'ה התיש, שמשום הסתובב חופשי בחצר ולא יצא עם שאר העיזים למרעה. כשהיה פוגש בחורה היה מתנפל עליה ומתייחס. פחדנו ממנו והרמנו קול צעקה עד שהחצרן היה מגיע ומצילנו מידו.

בעצם, רציתי מאוד לעבוד בחקלאות. הדבר לא היה פשוט, כיוון שכמעט שלא הייתה חקלאות בראשית חניתה. כשסידרו אותי לפעמים לעבוד בגינת הנוי יחד עם מכבית, הייתי מאושרת. למעשה לא היה פשוט בעבורי לעבוד בחקלאות, כי לא היו לי ידע מספיק וניסיון. כשסידרו אותי פעם לשתול עגבניות בגן הירק הרגשתי מאוד לא נוח בראותי את בנות נהלל, לולה והניה, עובדות כמו שדות עם הדקר, שעה שאני כלל לא ידעתי כיצד להשתמש במכשיר.

לאחר זמן התחלתי לעבוד במכוורת יחד עם כצל'ה, הוא יוחנן כץ ז"ל, שהיה מבוגרי מקווה ישראל. הוא היה בחור מאוד נחמד ולימד אותי את העבודה. הוא דאג גם לחומר עיוני ונתן לי לקרוא ספרות מקצועית בעברית ובאנגלית. תקופה הזו שעבדתי איתו במכוורת זכורה לי כאחת התקופות היפות. לא רק בשל העבודה המעניינת, אל גם משום היחסים הטובים בינינו.

עבודות מעבודות שונות היו במכוורת. העבודה העיקרית הייתה בדיקת מצב הכוורות, שנעשתה לעיתים מזומנות. את הבדיקה הזו היו עורכים בתלבושת מיוחדת להגנה מפני עקיצות הדבורים. היו אלה אוברול לבן סגור לגמרי, מסווה רשת שהיה מחוזק על גבי כובע טרופי, וכן כפפות עור מיוחדות. בדרך כלל השתדלנו לעבוד בלי כפפות, כי אז יכולנו לעבוד בצורה זהירה יותר והדבורים היו עוקצות פחות. להרגעת הדבורים היינו משתמשים במפוח שבעזרתו פיזרנו עליהן עשן. בבדיקות אלה היו בודקים אם יש הטלה בכוורת, שאז ידענו שיש מלכה. את חלות הדבש היו מעלים לקומה העליונה של הכוורת (לכוורות יש לפעמים גם שלוש קומות בשנה של שפע פריחה), ואז היו הדבורים לבנות מלכנים-תאי מלכות והיה חשש להתנחלות, כלומר שחלק מן הדבורים יעזבו יחד עם אחת המלכות החדשות, דבר שהיה מחליש את הכוורת ומקטין את יכולת הדבש. לכן היה צריך להשמיד תאים אלו.

זכורה לי הפעם הראשונה שביצעתי בדיקה כזו לבדי. חששתי מאוד מכך, אך יוחנן עודד אותי ואמר: "רק בזהירות ובלי כפפות, את תצליחי!" טוב. בבוקר יצאתי לעבודה. הספקתי לבדוק כוורת אחת, עברתי לשנייה וחטפתי עקיצה. המשכתי בעבודה, משתדלת להיות רגועה וזהירה. לפתע, משום מה, התנפלו על שתי ידי עשרות דבורים והשאירו בהן את עוקציהן. הידיים היו שחורות מעוקצים והתנפחו בצורה כזו שלא יכולתי להחזיק את החלות ואת כלי העבודה. סגרתי את הכוורת וחזרתי למשק. כיוון שלא הרשיתי לעצמי לבזבז יום עבודה, ניגשתי למחסן הבגדים וניסיתי לעסוק שם בעבודה כלשהי. זה היה ניסיון שווא.

בסתיו ובראשית החורף, כאשר כבר לא הייתה פריחה, היה צריך להאכיל את הדבורים במי סוכר. את עבודת ההאכלה הייתי עושה לרוב לבדי. הייתי מכינה את תמיסת מי הסוכר בשני כדי חלב גדולים ששאלנו מהרפת, ומעמיסה את הכדים על אחד החמורים שהיו בחצר לצורכי הובלה שונים ורוכבת למכוורות שהייתה במרחק של כחמש דקות מהמשק. זאת הייתה פרשה מבדחת למדי עד שלמדתי להסתדר עם החמורים ולהכיר ביניהם את החמור השקט "שלמה".

עבודה שאהבתי במיוחד הייתה המלחמה בצרעות. בסתיו היו הצרעות אויבן הקשה ביותר של הדבורים. הן היו מתנפלות על הדבורים בתוך שטח הכוורות ומחסלות כוורות שלמות. המלחמה בצרעות נעשתה בכמה דרכים. האחת הייתה להשמיד את המלכות של הצרעות – אלה שמטילות את הביצים וגורמות לריבוי – עוד בטרם תתחלנה להטיל. באביב היו המלכות הללו מתעוררות משנת החורף ויוצאות לשתות מים בטרם ישבו בקן להטיל את ביציהן. היינו הולכים למעיינות בסביבת חניתה, עין-חור ועין-בדה, אורבים להן, ובמחבט דבורים פשוט מכים בהן והורגים אותן. את העבודה הזו ביצעתי בדרך כלל לבדי, כי חבל היה לשחרר בחור לעבודה כזו.

דרך שנייה הייתה להשמיד את קיני הצרעות בתמיסת ציאניד – חומר רעיל מאוד. לשם כך היה צריך לגלות את הקינים. היינו מתרוצצים במדרונות הרי חניתה, בעיקר בשעות אחר הצהריים, כשכבר אי אפשר היה לבדוק את הכוורות, ועוקבים אחר תנועת הצרעות, עד שהיינו מגלים את פתח הקן שבנו בתוך האדמה. היינו ניגשים בזהירות, יוצקים קצת מהתמיסה, ולמחרת בודקים בסיפוק את התוצאות. לרוב היינו מוצאים שאיזה בעל חיים חפר את הקן והוציא את הזחלים המתים של הצרעות, אולי היו אלה דורבנים.

הדרך האחרונה, האכזרית ביותר, הייתה שימוש במלכודות. סידרנו מלכודות פחים שבדופנותיהן משפכי רשת שאפשרו לצרעות להיכנס לפח אך לא לצאת ממנו. למכסה הפח היה וו שעליו היו תולים חתיכת בשר במטרה למשוך את הצרעות (הן היו משוגעות על בשר). כשהבשר היה מכוסה בצרעות שכרסמו אותו בתאוה, היינו מורידים את המכסה בזהירות וטובלים את הבשר עם הצרעות בפח עם מים רותחים. אני אהבתי ביותר את שיטת חיפוש הקינים, שלמעשה הייתה טיול בין סבכי הרי חניתה.

שיא העבודה במכוורת היה רדיית הדבש. בעבודה זו נזקקנו לעזרה של עובדים נוספים. קשה היה להשיג עובדים כאלה, בשל הפחד מעקיצות. בעבודה עצמה, צריך היה להיזהר שהדבורים עצמן לא יבואו לשדוד את דבשן (שאנו בעצם שדדנו מהן), ועל כן נערכה הרדייה בלילה. בערב שלפני ליל הרדייה היינו מעבירים את קומות הדבש המלאות (זאת עשו הבחורים) בתוך אלונקה שנבנתה במיוחד, אל המחסן שבו עמדה מכונת הרדייה.

קומות הדבש הללו היו מורקות מדבורים מבעוד יום. הדבר נעשה באמצעות מחיצת מיוחדת עם פורטר – מעין פתח שדרכו הדבורה יכולה לעבור רק בכיוון אחד. את המחיצות היו שמים בין קומות הדבש, ובמשך שלושה ימים היו כל הדבורים יורדות מקומות הדבש

לקן. הדבש נמצא בחלות מלאכותיות הנתונות במסגרת עץ. כשהדבש מגיע לריכוז הרצוי חותמות אותו הדבורים בדונג למשמרת, ולשם רדייה יש לפתוח את החלות. בימי עבודתי הדבר נעשה בסכין שחוממה באמצעות אדים. האדים היו מגיעים מדוד נחושת קטן, ואת כל הציוד הזה סחבו עוד הנהללים מבית הספר -החקלאי.

פתיחת החלות הייתה מלאכה קשה לביצוע, אך קשה ממנה הייתה עבודת סיבוב המכונה שנעשתה ביד, עד שהתקינו מנוע חשמלי. הייתה לנו מכונה יד גדולה מן צנטריפוגה, שבה היו מסודרות בבת אחת עשרים וארבע חלות. משקל חלת דבש היה כקילוגרם או שניים.

את החלות צריך היה לסדר בתוך המכונה בשיווי משקל ולהתחיל לסובב באיטיות למען לא תישברנה, כי לאחר הרדייה חזרו והשתמשו בהן. אחר כך היו מגבירים את המהירות בהדרגה, והדבש היה ניתז על דופנות החבית. בתחתית החבית היה ברז שדרכו זרם הדבש הזהוב לפחים. עבודה זו של סיבוב המכונה ביצעו בחורים שהיו מתחלפים, כי הייתה זו מלאכה קשה למדי. את פתיחת החלות עשיתי אני.

ההכנות לקראת הרדייה היו עניין שלם. הצריך שבו רדינו נבנה במיוחד עבור המכונה ושימש גם לעבודות אחרות, היה בו חלונות וסדקים רבים. לקראת הרדייה היה צריך לסתום את הסדקים, להתקין ברשתות החלונות משפכי יציאה עבור הדבורים העלולות להיכנס, ולהכין את כל האביזרים, כולל פחים נקיים לדבש, כך שהכול ידפוק כראוי ונספיק במשך הלילה להשלים את כל הרדייה. אם לא הספקנו היה זה עסק ביש, כי ריח הדבש היה חזק ומשך את הדבורים.הן היו ממש צרות על הצריך. בשעת הרדייה, כבר במשמרת, היינו מובילים את ארגזי הדבש למשק, כדי לרדות במרחק מהמכוורת ולא למשוך את הדבורים.

עבודה אחרת ומאוד מעניינת במכוורת הייתה גידול המלכות. את העבודה הזו יזם יוחנן, שהיה טיפוס יזם וחוקר שהרבה לקרוא ולצבור ידע. כידוע, בכל כוורת במצב נורמלי, יש רק מלכה אחת, ורק היא מטילה את הביצים. מביצים אלה מתפתחות הדבורים הקרויות "פועלות", והן העושות את כל עבודות הכוורת. לפי אופי המלכה נקבע אופי כל תושבות הכוורת: אם תהיינה חרוצות ונותנות דבש, שקטות או עוקצניות. על כן היה חשוב לגדל את המלכות מביצים של כוורת ידועה וטובה מכל הבחירות. לאחר כמה ניסיונות הצלחנו בגידול והדבר הסב לנו סיפוק.

כדי להסביר את העניין צריך להכיר כמה מתכונות הדבורים. הדבורים חיות במעין חיי קיבוץ. בכל כוורת יש שלושה טיפוסים דבורים: פועלות, זכרים ומלכות, לכל אחד מהם תפקיד שונה. המלכה מופרית במסע הכלולות רק פעם אחת בחייה ומטילה כל חייה (כארבע-חמש שנים) ביצים. ביכולתה להטיל ביצים מופרות וביצים בלתי מופרות. מהביצים המופרות מתפתחות הפועלות, דבורים שאיברי הרבייה שלהן מנוונים. תפקידן לנקות, לטפל בוולדות ובהגיען לבגרות מלאה לצאת לסיורים ולאסוף דבש ואבקת פרחים.

מהביצים הבלתי מופרות מתפתחים זכרים, שתפקידם הבלעדי הוא להפרות את המלכות. לאחר מכן הם רק זוללים, ועל כן הדבורים משמידות אותם לאחר שמילאו את תפקידם. לזכרים אין עוקץ, לפועלות יש, ועל כן הן מסוגלות להרוג אותם אף שהן יותר קטנות. המלכות מתפתחות מביצים מופרות רגילות, והרימות של הביצים הללו מקבלות מזון מיוחד, הנקרא מזון מלכות. מזון זה גורם לכך שבמקום פועלת עם איברי רבייה מנוונים, מתפתחת מלכה, גדולה בהרבה ובעלת איברי רבייה. חוקרים אף מצאו שמזון מלכות זה הוא בעל איכויות מיוחדות שמתאימות גם לבני אדם, ובעלי כוורות החלו לספק אותו כמוצר נוסף לדבש.

הפועלות מתחילות לגדל מלכות חדשות כאשר המלכה בכוורת כבר זקנה או משום מה נפגעה, או שיצאה בנחיל מהכוורת והותירה אותה ללא מלכה. כאשר הדבוראי מגדל מלכות הוא עושה זאת בעזרת אביזרים מיוחדים, ועיקר המלאכה היא העברת רימות צעירות ביותר מתוך כוורת מוכרת וטובה אל כוורת חסרת מלכה וולדות.

בחורף היינו עובדים בצריף הכוורות, בהכנת שעוויות בתוך מסגרות עץ בשביל כוורות חדשות ובצביעת ארגזי הכוורות. ביצענו מלאכה זו בצורה יסודית מאוד, כי רצינו שהצבע יחזיק מעמד בשמש וברוחות. הודות לכך רכשתי ניסיון בעבודה עם צבעים: צביעת הגרונד (שכבת היסוד), הכנת תערובת השפכטל ומריחתו, החלקת השטחים בנייר זכוכית, צביעה ראשונה ושנייה וחיסול. כל זאת למדנו מתוך התייעצות עם בעלי מלאכה שהיו במשק.

זיכרון מבדח הוא ניסיון ה"מד". מד הוא משקה העשוי משאריות הדבש שנשארו בחלות לאחר הרדייה. יוחנן המלומד ורב הפעלים קרא בספר על כך והחליט לנסות להכין מד משיירי החלות השבורות לאחר הרדייה. אני זוכרת בדיוק כיצד הכין זאת, אך זוכרת שהכין את המד למסיבה כלשהי, והכניס את המשקה לבקבוק מיוחד. בעבודתנו בצריף בחורף היינו טועמים מדי בוקר מהמד, לבדוק אם הוא כבר מוכן, ובהגיע עת המסיבה כבר לא נשאר הרבה.

מד זה גם מזכיר לי מאורע שקשור במכוורות רק בעקיפין. היה זה חודשים מספר לאחר שקבוצת חניטה התאחדה עם גרעין "שגב", קבוצה גדולה של אנשים, שמספרם היה כמספר כל חברי המשק עד אז. האיחוד לא היה פשוט, ועל כך עוד בהמשך. והינה החליטו הוותיקים לערוך קומזיץ מבלי לשתף את חברי הגרעין החדש. הקומזיץ נערך בצריף שלנו ליד המכוורות. השיגו כל מיני מטעמים מהכפר עלמה בלבנון, קצת משקה, וגם המד שלנו היה. מצב הרוח היה מצוין והיה שמח. אך למחרת נודע הדבר לחברי הגרעין, והאווירה הייתה מתוחה. נדמה לי שהיה בירור בנושא. חברתי זיוה ז"ל, שהייתה מהגרעין החדש נפגעה מאוד מכך שהשתתפתי במסיבה. אני מוכרחה לומר שהיא צדקה, והרגשתי רע מאוד לאחר מעשה.

עוד קצת על המכוורת. כשחזרתי לחניטה לאחר נישואיי, היה יוחנן עוד מרכז הענף, ועזר לו בעבודה בחור בשם מוטיה. הוא עזב את המשק זמן קצר לאחר שובנו אליו, ואני

התחלתי שוב לעבוד במכוורות יחד עם מוטיה, בחור מגרעין שגב. יש לציין שמוטיה לא היה בעל מקצוע ויזמות כמו יוחנן. לבסוף, עזב גם הוא את הקבוצה ונשארתי לבדי בענף. כעבור זמן הכנסתי לעבודה את סוזי, שהגיעה לחנייתה עם גרעין אחר. סוזי הייתה נערה צעירה בת שש-עשרה בבואה למשק. בת שבע-עשרה כבר הייתה לאם, ובת עשרים ושתיים נפטרה לאחר הפלה והשאירה שלושה ילדים. היא הייתה בחורה נחמדה מאוד, והסתדרנו יפה בעבודה. חמש שנים ריכזתי את הענף, אך לאחר מותה של סוזי לא נמצא אדם שיהיה מוכן להיכנס לעבודה וחיסלנו את הענף. היה לי קשה מדי לשאת בעול לבדי.

עוד זיכרון מצחיק הקשור במכוורות עולה בדעתי. היה זה בשנות החיפוש הגדולים של האנגלים אחר נשק בקיבוצים. הודיעו לנו שעומדים לערוך חיפוש בחנייתה, ומובן שנערכנו לכך. למשה ברנהרדט שהיה מפקד הנקודה, היה רעיון להביא כוורת ולהעמידה בפתח לפני שער החצר, כדי שתשמש כמחסום בפני המחפשים. אחר הצהריים ירדנו משה ואני למכוורות והבאנו באלונקה כוורת אחת. הצבנו אותה לפני השער וציפינו בקוצר רוח לבאות. בדמיוננו הפרוע ראינו את האנגלים הופכים את הכוורת, חוטפים עקיצות ונסוגים בבושה. אך מה שקרה היה שהאנגלים נעצרו לפני הארגז הלבן. המפקד שלח את אחד החיילים לראות במה העניין ושאל, "מה זה?"

"Bees", השיב החייל, כלומר דבורים. הם לא נבהלו, הציתו את הכוורת ונכנסו למשק. אלה היו העיסוקים העיקריים שלי בתקופה ההיא. נוסף על כך עסקתי גם בהכנת הקישוטים לקראת חגים ומסיבות, כל עוד לא היה במשק אומן יותר מוצלח ממני. עסקתי בזה גם לאחר שחזרתי לחנייתה, והדבר גרם לי הנאה רבה.

וחזרה לעניינים חברתיים. בדרך כלל חברים חדשים היו מתקבלים לקבוצה לאחר מועמדות של שנה. היינו שלושה חברים שהתקבלו כעבור זמן קצר יותר. אני התקבלתי לאחר שלושה חודשים. דבר זה קרה משיקולים "פוליטיים", אם אפשר לומר כך. חנייתה, שמשקה הלך והתרחב, הייתה צריכה תוספת חברים. הוצע לי להצטרף עם קבוצת שגב שעלתה מסרביה. זו הייתה קבוצה מגובשת שחיה כבר כמה שנים בהכשרה בחו"ל ועברה גם הכשרה בארץ, לפני שהתאחדה עם קבוצת חנייתה. יחסם של אנשי חנייתה הוותיקים לאיחוד זה היה אמביוולנטי. מצד אחד היו מעוניינים באיחוד, שכן המשק היה זקוק לתגבורת, ומצד שני חששו מהאנשים החדשים, ה"גלותיים", שבחלקם גם לא דיברו עברית בבואם.

כדי להגדיל את הקבוצה הישראלית-צברית, החליטו לקבל את שלושת החברים הישראליים שהיו באותה עת בתקופת מועמדות, עוד בטרם חלוף הזמן הקבוע. הייתי אומרת שאנשי חנייתה היו כמעט אנטישמיים כלפי החברים החדשים. צחקו מהם, מתלבושתם ה"גלותית", והתקופה הראשונה לא הייתה קלה. בין אנשי הגרעין היו אנשים מוכשרים, ובעיקר היו אנשי עבודה, בלי חוכמות. לי דווקא היה קל יותר לקבל אותם, ובמהרה התיידדתי עם חלקם. הם התביישו לדבר בידיש בין החברים, ובלי ספק לא הרגישו בנוח

עם הצברים המחוספסים. בערבים היו יושבים ושרים שירים עצובים ויפים. היה להם זמר אחד, אברום, שקול שירתו השופע הרשים גם את הצברים. בסופו של דבר הצליח האיחוד והם היו לחלק מהגרעין של קבוצת חנייתה. לא היה זה האיחוד האחרון; לפחות עוד ארבעה גרעינים הצטרפו לחנייתה במשך השנים, ומכל אחד נשארו כמה חברים, ממש קיבוץ גלויות. איחוד זה עם קבוצת שגב גרם לשינויים רבים בהווי של חנייתה. החיים כבר לא היו כל כך אינטימיים, העבודה נעשתה יותר מאורגנת, וחלו שינויים בתנאי המגורים. הזוגות הצעירים משני הגרעינים, הוותיק והחדש, נכנסו לחדרי משפחה, וחלק מהבחורות נכנסו להיריון. בדרך כלל היו מתחתנים לאחר שבת הזוג הרתה. היו מזמינים את הרב קלר מנהריה ומעמידים חופה לכמה זוגות ביחד. גם הולדתו של ילד כבר לא הייתה מאורע כפי שהיה כשנולדו שני הבנים הראשונים. כשנולד הראשון, יפתח, עוד לא הייתי בחנייתה, אך כשנולד השני, צור ז"ל, בנה של מכבית, שנהרג בתאונת טיס, כבר הייתי במשק. כשמכבית חזרה מבית החולים צלצלו בפעמון (הפעמון שימש להעיר את החברים לעבודה, ובכלל לכינוס החברים) וכל החברים באו לקבל את פני הרך הנולד. מנהג זה פסק אחר כך. הילדים הראשונים האלו היו הנכס של כל החברים.

גם במגורים חלו שינויים. לאחר תקופה של דוחק, עד שהבתים החדשים נבנו רווח. הסידור היה כזה שבעלי המשפחות גרו בצריפים, והרווקים עברו לגור בבתים החדשים, ארבעה בחדר. באותה תקופה עברתי מחדר ה"עגלונים" לחדר על טוהרת הבנות. גם בחדר זה לא הייתי מרוצה כל כך, בגלל שנתי הקלה, שהופרעה על ידי המחזורים של אחת הבנות בחדר. לכן, כאשר נבנה חדר על גבי בריכת המים של חנייתה לשם אגירת המים שנשאבו מהקידוח למטה והוא עומד למגורים, התנדבתי לגור בו. החדר לא היה מבוקש, כי לא היה נוח לעלות אליו. בחדר זה גרתי עם אמנון ובן ציון. שניהם נהגו בתאונת דרכים, כשכבר לא הייתי בחנייתה.

היה נחמד לגור בחדר הזה, על אף הקשיים של העלייה בסולם. החדר היה הרבה יותר גדול מחדר רגיל, והיו לו שלושה חלונות משלושת צדדיו, שמהם נשקף נוף מרהיב עד למרחקים. אמנון ובן-ציון היו שני בחורים נחמדים, קצת בוגרים ממני, ותמיד צחקו על חשבוני. הדבר לא הפריע לי. כדי להקל עלינו בהעלאת דברים לחדר, קשרנו בראש הסולם חבל ובקצהו סל, ובאמצעות משיכת החבל מלמעלה היינו מעלים את החפצים. טוב היה לי לגור על הבריכה. הייתה רק צרה אחת: לעיתים הבריכה עלתה על גדותיה. ברצפת החדר, שהייתה תקרת הבריכה, היה פתח עם מכסה ברזל, לשם בדיקת מצב המים וכו'. לעיתים קרובות היו שואבים יותר מדי, והבריכה הייתה עולה על גדותיה. המים היו דוחפים את המכסה ומציפים את החדר. זה היה יכול להיות טוב, במקום שטיפת רצפה, לולא הירוקת שעלתה עם המים, מה שהפך את ניקוי הרצפה לעניין שלם.

אינני יכולה לסיים פרק זה של חיי בחניטה מבלי לגעת במידת מה ב"רומן" שהיה לי שם עם שייקה ז"ל, ובמשמעותו עבורי. הייתי בת תשע-עשרה בהגיעי לחניטה, ועוד לא מלאו לי עשרים ואחת כשעזבתי אותה. גיל של בגרות מלאה מבחינה מינית, אך עוד לא ידעתי איש. את חברות הנעורים שלי עם גוסטב, את הנשיקות שהחלפנו מדי פעם, אינני מחשיבה כהתנסות מינית. הייתה זו אהבה גדולה, אך אהבת נעורים. עוד לא הייתי אישה של ממש.

על אף שהמשכנו להתכתב גם בהיותי בחניטה, לא הרגשתי כלפי גוסטב כל מחויבות מודעת. בחורים שונים משכו את ליבי. הייתי טיפוס המתאהב בקלות ומושפע מאוד מהקסם החיצוני. ואולם רושם זה בהחלט לא היה קובע כשהכרתי את האדם יותר מקרוב. אם לא מצאתי שפה רוחנית משותפת, חדלה הצורה החיצונית למשוך את ליבי.

ההתאהבויות שלי היו בעיקרן "אהבות חלום" שלא התגשמו מעולם. לרוב, לבחורים הללו היו חברות. כך הייתי וכמהתי וכלום לא קרה. לא הייתי טיפוס שמחזרים אחריו, דבר שגרם לי לרגשי נחיתות. חשבתי שאני מכוערת ולא מושכת. אינני יודעת אם זה אכן הרושם שעשיתי על בחורי חניטה, או שפשוט חשבו אותי ליותר מדי תמימה. פעם, כשחזרתי בלילה מטיול עם שייקה, יעץ לי אחד השומרים שפגש אותנו להיזהר ממנו.

באחד המכתבים שגוסטב כתב לי, סיפר על מערכת יחסים עם אישה גרושה המבוגרת ממנו בשנים. ידיעה זו דחפה אותי ליצור קשר זה עם שייקה. אולי עד אז הייתה איזו חובה לא מודעת שהטלתי על עצמי, להישאר נאמנה לגוסטב. אולי פשוט למדתי ממעשהו והעזתי לעשות מה שלא העזתי לפני כן. אולי חשבתי שאם לו מותר, אז גם לי מותר.

האם התאהבתי בשייקה? אני חושבת שלא. האם נמשכתי אליו? אולי. שייקה, שכונה בחניטה "שייקה בלופר", היה אחד משלושת כובשי חניטה שנשארו במשק. היה לו שם של רודף שמלות ואמרו עליו שלא הייתה בחורה שלא התעסק איתה. הוא היה בחור לא גבוה, רחב עד שמן, שיערו שחור, עיניו ירוקות ומכוסות בריסים שחורים ועבותים, שפתיו עבות ותחושתי ידיים גדולות מלופפות ורכות. ייתכן שחיזר אחריי במקצת, אך לא ייזמה לקשר יצאה ממני. היה זה קשר לא קבוע, אך לעיתים קרובות טיילנו ובילינו יחד.

הייתי אזכרת ששייקה ידע כיצד לנהוג באישה כשחפץ בה. על כל דבר היה נוהג לומר: "זה כמו עם אישה", והיה מסביר. אני חייבת לו את המודעות לאישה שבי, אם כי לחיי מין שלמים לא הגענו. הוא ריפא אותי מהרגשת הנחיתות, ונתן לי להרגיש שאני יפה. היה לנו גם רקע תרבותי משותף, באשר הוא היה דובר גרמנית ומצוי אצל הספרות והשירה הגרמנית שגם עניינו אותי, והתמצא בתורת פרויד. כל זה היה בסיס לשיחות בינינו, ושיחות עמוקות היו חשובות לי ליצירת קשר קרוב יותר עם כל אדם שהוא.

הקשר בינינו התהדק במיוחד לאחר שחליפת המכתבים בין גוסטב לביני פסקה לגמרי, וזאת מפאת שיבושי המלחמה. לפעמים התגנבה לליבי מחשבה על התקשרות של ממש. למזלי (כך אני סבורה) לא יצא הדבר לפועל. לאחר ששנינו היינו כבר לבעלי

משפחות עם ילדים באותם בתי ילדים וראיתי את שייקה כאב, חשבתי שלא הייתי רוצה באב כזה לילדיי.

כשאני חושבת מה בעצם מוביל את האדם בחייו, מה גורם לכך שהדברים קורים כפי שהם קורים, והאם הם תוצאה של החלטות האדם או של יד המקרה העיוור; כשאני סוקרת איך קרו הדברים בחיי – אני חושבת שחלק גדול נקבע על ידי המקרה. בפרשה זו עם שייקה, קרו שני מקרים שהשפיעו על החלטתי לנתק את הקשר איתו. אולי הייתה גם השפעה סמויה של דעתה של אימי עליו, שראתה אותו בעת ביקורה בחנייתה ואמרה שאינו מוצא חן בעיניה.

בשני המקרים הללו יש מידה מסוימת של דרמטיות. כמסופר, גרתי אז בחדר שהיה בנוי על הברכה. באחד הימים, שני הבחורים שהתגוררו איתי נסעו. לאחר מקלחת חמה וחפיפת הראש עליתי בסולם לחדר וקראתי במיטה. שייקה, שנודע לו שאני לבד (לא אמרתי לו זאת), הגיע לחדר. הוא היה שיכור לילה, אף שהופקד על השמירה. לא אתאר את המעמד בפרטים, אך אספר כי שנינו "התחממנו". פתאום אמר שייקה, "חכי, אני צריך לרדת לעשות סיבוב ביקורת על השומרים, אני חוזר בעוד כמה רגעים." אינני יודעת מה עבר עלי, אולי אחז בי פחד סמוי, אך כשיצא מהחדר נעלתי את הדלת. כשחזר, דפק בדלת, ביקש שאפתח אך לא פתחתי. היחסים בינינו לאחר המקרה לא נותקו לגמרי, אך חלה התקררות זמנית.

באותה תקופה הגיעה לחנייתה הדסה כהן, אותה הדסה שכבר הכרתי בהכשרה במשמרות, והיינו מיודדות במקצת. באחד הימים באתי לבקרה אחר העבודה. משום מה לא דפקתי בדלת. פתחתי, ומצאתי את שייקה כורע ברך לפניה. האם אין ה"מקרה" עוזר לקבוע ולהחליט דברים? אך במקרה הגעתי לחדרה של הדסה דווקא ברגע מכריע זה.

היום, במחשבה לאחור, אני שואלת את עצמי אם שייקה אהב אותי, או שסתם הייתי אחת מהשורה. איני בטוחה בתשובה. אם לשפוט לפי יחסו אליי, הסבלנות שבה נהג כלפיי, הייתי אומרת שאולי הייתה כאן אהבה.

במרוצת הזמן התיידדתי עם אנשים שונים וחוויתי חוויות שונות, אך לא אפרטן. והרי אני מגיעה לסיפור האחרון שגרם לעזיבתי את חנייתה, והוא סיפור חזרתו של גוסטב ארצה. לאחר שלא הגיענו מכתבים במשך כמה חודשים, הגיע במאי 1941 מברק מגוסטב: אני מגיע ארצה, בטיסה מקרצ'י בתאריך זה וזה. בלי היסוס, החלטתי להגיע לירושלים לפגוש אותו. פניתי למכבית חברתי, שהייתה אז מרכזת ועדת החברים, וביקשתי לקבל כמה ימי חופש. היא הביטה בי בתמיהה ואמרה: "הרי חזרת עתה מהחופש השנתי שלך!" הייתי מוכרחה לספר לה על החבר שלי גוסטב, העומד להגיע ארצה. "ולא סיפרתי לי דבר?" איש בחנייתה לא ידע על כך מלבד שייקה.

קיבלתי את החופש ונסעתי לירושלים. אימא הקשיבה לחדשות ומאוד פקפקה אם יוכל גוסטב להגיע, כיוון שבאותו זמן היה מרד בעיראק שלא אפשר טיסה במסלול הרגיל. בבוקר שבו היה גוסטב צריך להגיע, נתקפתי אי שקט – אי הוודאות ההורגת, כפי ששייקה נהג

לומר. ירדתי לגינה, קטפתי מרגנית, והתחלתי לתלוש את עליה: כן, לא, כן, לא – ולבסוף לא. אומנם איני מאמינה באמונות טפלות, אך לא אהבתי את התוצאה. עליתי הביתה, עסקתי בכל מיני דברים, ופתאום צלצול בדלת. "בוודאי החלב בא," אמרתי לאימא. רצתי עם הסיר לפתוח את הדלת, ומי היה בפתח? גוסטב! צח ואדום, בחליפה כחולה כהה, גוסטב מהימים ההם, יותר יפה אפילו!

עוד באותו הלילה, בטיילנו לאור הירח בחורשת תלפיות, החלטנו להתחתן. זה היה הגורם לעזיבתי את חניטה, כי בשלב זה גוסטב לא הסכים לחיות במקום.

אחרית דבר

יש שתי אמרות בעברית: "סוף מעשה במחשבה תחילה" ו"נעשה ונשמע". שתיהן, המתארות את הדרכים שבהן אנשים פועלים, מנוגדות זו לזו. במעשה הכתיבה שלי נתקיימו שתיהן. התחלתי בכתיבה מתוך מחשבה ותכנון, ולאחר מעשה התחלתי "לשמוע" דברים שלא שיערתי מראש. עצם חוויית הכתיבה, כל מה שקורה לך כשאתה מעלה את הדברים מתוכך, חשובה אולי יותר מתוצאות הכתיבה. אתה מתחיל לראות את עצמך כאילו מן הצד, ונעשה מודע לדברים שלא ידעת שקיימים בתוכך, גם אם לא הכול אתה מעלה על הכתב. בכתיבה זו כתבתי "אל" וכתבתי "מתוך". אינני יודעת באיזו מידה הכתיבה "אל" תדבר אל אלה שאליהם כתבתי, אך הכתיבה "מתוך" התגלתה לי כדבר שחשוב לי ביותר.